

исдгг

ГОДИШЕН
ДОКЛАД

2019

НА ИНСТИТУТ ПО
СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ
И ПРАКТИКИ

Съдържание

2019 г. в резюме	3
Цели и методология на доклада	6
1. Анализ на дейностите на ИСДП, насочени към добруването на децата и техните семейства	7
2. Психо-социална работа с деца в риск и деца, преживели насилие и техните семейства	17
3. Дейности за професионализация на специалистите	42
4. Тенденции в международната дейност на ИСДП	52

2019 г. в резюме

ИСДП е гражданска организация, обединение на професионалисти от помагащите професии, което има за своя мисия професионализацията на социалната работа с деца и семейства, основана на техните права, на принципите на равенството, солидарността и социалната справедливост.

ИСДП е член на Юрочайлд, НМД и продължава да дава своя принос на национално и на европейско ниво за гарантиране на правата на децата, на техния най-добър интерес. През 2019 г. ИСДП стана член-съосновател на мрежата „Промис - Барнахус“. Тази мрежа обединява усилията на различни професионалисти в борбата с насилието над деца и членове са услуги тип „Барнахус“ (Зона ЗаКрила в България) от цяла Европа. През 2019 г. Институт по социални дейности и практики продължи работата си в няколко основни посоки в области: децата, жертви на престъпления; мултидисциплинарен и междуведомствен подход при работата с деца жертви чрез проект „ПРОМИС 2“. В допълнение, стартирахме програма за разпространяване на модела „Зона ЗаКрила“ в България по проект „БОДРОЗИ“.

ИСДП е надежден и търсен партньор на европейско ниво, през 2019 г. са продължили партньорствата ни със Съвета на страните от Балтийско море, TUSLA (Ирландия), Естонски борд за социално осигуряване, THL (Финландия), NHSCB (Обединеното Кралство), Тер дез Ом (Унгария), Child Circle (Белгия), Hope for Children (Кипър), Organizatia Salvati Copiii (Румъния), Empowering Children Foundation (Полша), Centrs Dardedze (Латвия), ESZTER Foundation (Унгария), Szociális Szolgáltatók Közhasznú Egyesülete (Унгария), World Childhood Foundation (Германия), Диаграма (Испания), Институт Дон Калабрия (Италия), HOPE FOR CHILDREN (Кипър), Udruga Most (Хърватска) АПДЕШ (Португалия), PAJE (Португалия) Сириус (Хърватска), Association for Child and Family Empowerment „Ave Copiii“ (Молдова), Social Services Agency (Латвия), First Children's Embassy in the World – Megjashi, (Македония), Federatia Organizatiilor Neguvernamentale pentru Copil, (Румъния), Network of Organizations for Children of Serbia – MODS, (Сърбия), The Association for a better world, (Словения) и Tirana Legal aid society (TLAS) (Албания), OAK Foundation.

Благодарение на съвместната ни конференция със СУ „Св.Кл. Охридски“ и университетите Париж 10 Нантер от Франция и Висше училище по социална работа, Лозана, през 2018 г. посветена на концептуализацията на психопедагогическата работа с деца в конфликт със закона, създадохме ново партньорство с HE2B – Haute Ecole Bruxelles-Brabant, Белгия, Université de Sherbrooke, Sherbrooke, Канада, Université Paris Nanterre, Nanterre Cedex, Франция Instituto Universitario de Lisboa, Lisboa, Португалия, и получихме подкрепа от Програма Еразъм на ЕС за проект насочен към създаване на обучителни програми за развитие на компетенциите на социалните работници за интерпрофесионална (мултидисциплинарна и междуинституционална работа).

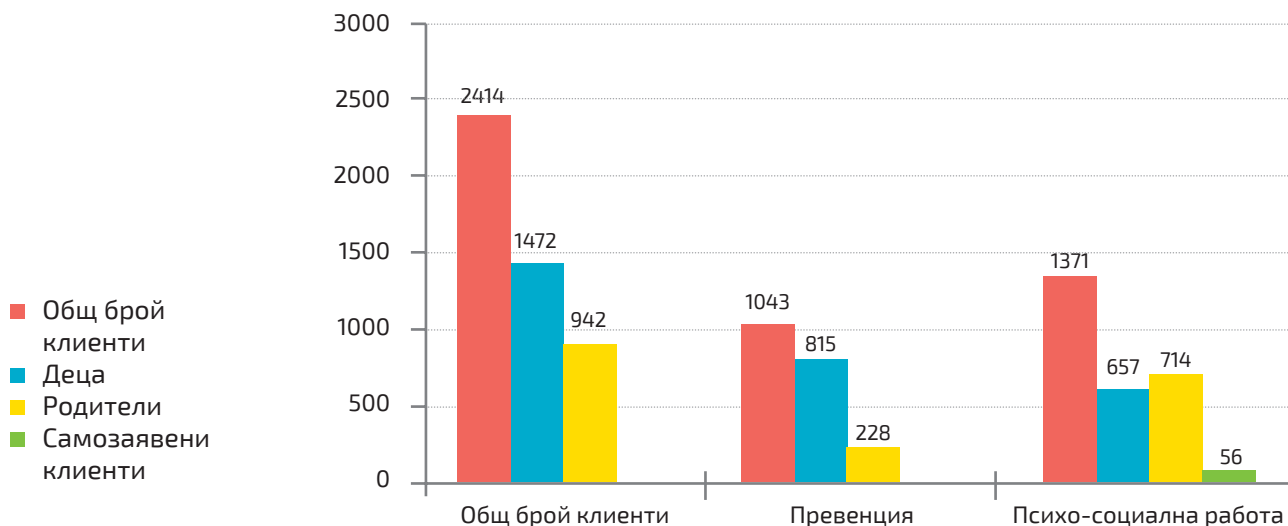
ИСДП е водеща организация по проект „БОДРОЗИ“, който е с национален обхват, но е финансиран от ЕК. Партньор е Фондация „Асоциация - Анимус“, а подкрепа имаме от МВР, МП, АСП, УНИЦЕФ - България, общините София, Монтана и Шумен.

ИСДП продължи интензивно подкрепа на деца и младежи, настанени в ЦНСТ и КЦ в 3 областни града чрез прилагане на програми за групова и индивидуална работа, които имат терапевтичен ефект за настанените деца и им помагат за осмисляне на собствената история, за планиране на бъдещето и намиране на житейски перспективи. Дейностите се осъществяват по Проект „Ключ към бъдещето“, финансиран от ОПРЧР.

През 2019 г. ИСДП подкрепи 2414 деца и семейства. Продължи пилотното предоставяне на специализирана интегрирана услуга за деца, жертви на насилие, Зона закрила, която подкрепи 115 деца и 74 родители.

Фигура 1.

Общ брой клиенти от структурите на ИСДП в градовете София, Монтана, Шумен и Видин

Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

Продължи пилотирането на специализирана услуга за юноши във висок риск, включително с поведение в конфликт със закона.

Работещите в социалните услуги на ИСДП, притежават необходимото образование, получават задължително, системно въвеждащо и надграждащо обучение, индивидуална и групова супервизия, а от 2019 г. т.н. методическа учебна година, от веднъж месечно започна да се провежда ежеседмично, т.е. всеки социален работник и психолог е участвал в над 200 часа системна работа за задълбочаване на познанията му в сферата на помагането.

През 2019 г. продължи успешното пилотиране на супервизионни/интервизионни групи на учители, като пилотна практика, която ще бъде оценена през 2020 г.

По програми за обучение на ИСДП преминаха общо 600 специалисти: 407 специалисти от социални услуги, 53 социални работници от екипите по приемна грижа, 140 педагогически специалисти.

Адаптирани и развити са 5 нови обучителни програми: Супервизори на училищни екипи за подкрепа на личностното развитие и на екипите в детските градини; Модел за ненасилствено решаване на конфликти в училищна среда чрез прилагане на възстановителни практики; Обучение на мултидисциплинарните екипи за прилагане на инструментариум за оценка на индивидуалните потребности на деца и младежи, настанени в ДДЛРГ, ДМСГД и ЦНСТДМ; Програма за подготовка на деца за напускане на алтернативна грижа – за професионалисти, на български и на английски език; Обучители на професионалисти за подкрепа на деца в подготовката за напускане на алтернативна грижа, на български и на английски език.

Подкрепени със супервизия са всички специалисти от организацията и над 600 други специалисти от социални услуги и професионални приемни семейства с предоставени над 2000 часа индивидуални и групови супервизии.

ИСДП постига мисията като прави мост между познанието и практиката чрез изследвания, публикации, разработване и реализиране на програми за обучение, предоставяне на професионална подкрепа на помагащите специалист. По отношение на децата, които са извършили престъпления създадохме 6 брошури на 27 езика (всички езици на ЕС, както и китайски, руски и арабски) за информиране на младежите и техните родители относно процесуалните гаранции на децата в наказателното производство по проект "Приятелски към децата правни инструменти". По отношение на децата в алтернативна грижа създадохме специална програма с интервенции за подготовка за напускане на грижа и подкрепа след това по проект "Заедно след алтернативна грижа" (OUTogether). През 2019 г. експертите на ИСДП разработиха 6 нови методики и методически инструменти, насочени към процеса на деинституционализация, развитие на нови интегрирани услуги и повишаване на тяхното качество: Методика на резидентна услуга Център за специализирана здравно-социална грижа (ЦЗСГ) за деца с високорисково поведение и потребност от специални здравни грижи; Стандарти за качество на резидентна услуга Център за специализирана здравно-социална грижа (ЦЗСГ) за деца с високорисково поведение и потребност от специални здравни грижи; Методика на оценка на индивидуалните потребности на децата и младежите, настанени в ДДЛРГ, ДМСГД и ЦНСТДМУ. Инструментариум на оценка на индивидуалните потребности на децата и младежите, настанени в ДДЛРГ, ДМСГД и ЦНСТД ; Методика за интервю с детето, като част от процеса по обследване и оценка на неговия най-добрия интерес при родителски конфликти; Методика за прилагане на инструментариум за подготовка за напускане на грижа „Към самостоятелен живот Пътеки“, на български и английски език. Инструментариум "Към самостоятелен живот Пътеки" за подкрепа за напускане на грижа и планиране на бъдещето, на български и английски език.

През 2019 г. Институт по социални дейности и практики публикува 6 публикации, самостоятелно и в партньорство: Встъпителен доклад от национално представително изследване на тема „Насилието в България“, възложител МТСП; Обединение „Политики срещу насилието“ – Алфа Рисърч ООД, Сдружение „Институт по социални дейности и практики“, Сдружение „Национална мрежа за децата“; Доклад от национално представително изследване на тема „Насилието в България“, възложител МТСП; Обединение „Политики срещу насилието“ – Алфа Рисърч ООД, Сдружение „Институт по социални дейности и практики“, Сдружение „Национална мрежа за децата“. Изследване по проект „Ключ към бъдеще“, относно за съдържанието и организацията на програмите и тяхната ефективност, първи етап¹; Насоки за прилагане на програма за наставничество на младежи, напускащи грижа; Помагало за напускащия грижа; Ръководство за специалисти за ползване в семинарни занятия „Подготовка за самостоятелен живот“.²

1. <https://sapibg.org/bg/book/izsledvane-po-proekt-klyuch-km-bdeshche-1-etap>

2. <https://sapibg.org/bg/project/isdp-zapochna-rabota-po-proekt-zaedno-sled-alternativna-grizha>

Цели и методология на доклада

В този доклад ще представим анализ на работата на Институт по социални дейности и практики в сферата по превенция на насилието, в трите основни области – обща превенция, превенция на риска и превенция на повторение на проблемите, трудностите, травматичните преживявания на децата и на техните семейства, както и усилията ни за професионализация на помагането.

Целта на доклада е да очертае тенденции, да идентифицира процеси, предизвикателства и добри практики, които могат да допринесат за общото развитие на социалната работа в страната.

Анализът се основава на изследвания, проведени през годината, на данни от проведени проекти, програми, както и на данни от годишните отчети, набирани в социалните услуги, управлявани от ИСДП, на контент анализ на 44 досиета на деца и 42 родители, на контент анализ на над 100 обратни връзки от клиенти, проучване на удовлетвореността на 35 специалисти, работещи в ИСДП от проведените обучения и методическа подкрепа, проучване на удовлетвореността на 13 организации - възложители, на които сме предоставили услуги по обучения и супервизии през годината.

1. Анализ на дейностите на ИСДП, насочени към добруването на децата и техните семейства

Това са дейностите, които обхващат целите на т. н. обща или първична превенция и са насочени към всички деца и техните семейства. Тези дейности се осъществяват от екипите на социалните услуги, като финансирането е по проекти³ и от бюджетите на самите услуги. Анализът се основава на данни от отчетите на социалните услуги, на специално качествено изследване на случаи, на данни от изследвания.

Очертава се тенденция на нарастване на дейностите към обща превенция на насилието. През 2019 година в превантивни програми, общо са обхванати 1 043 клиенти (815 деца и 228 родители). Съпоставено с предходната година се вижда, че има приблизително с 40% увеличение на обхванатите деца и родители в програмите по превенция.

1.1. ИСДП вярва, че спирането на насилието между тях е възможно, ако децата бъдат въвлечени като партньори, като участващи в решението на проблема и полага все повече усилия в тази насока.

1.1.1. Интерактивният характер на груповите дейности ангажира децата и развива нагласи и умения за отношения без насилие. Екипите на социалните услуги водят различни групови програми с деца и ученици в общообразователните училища, детските градини или на място в социалните услуги. Общо 161 деца участваха в Програми: „Взаимоотношение между връстници“, „Насилие и агресия в училище“ и „Тормозът в училище“, реализирани в общообразователните училища в гр. Шумен. Учениците бяха стимулирани да търсят решения на ситуации на насилие, да търсят специализирана подкрепа в училище и извън училище; да намират адекватни стъпки за преустановяване на тормоза и насилието; да създават и бъдат част от една училищна общност на ненасилие; 155 деца от училища от област Монтана бяха включени в тренинги и групови програми за превенция на агресията и сексуалното насилие, реализирани от специалистите от Зона заКрила –Монтана. В Зона заКрила – Шумен 373 деца и ученици бяха включени в различни инициативи като: тренинги „Нека бъдем по-добри“и програма „По добре да поговорим“. Същата програма бе осъществена и сред ученици в училище в гр. София в продължение на няколко месеца.

1.1.2. Директното участие на децата и промяната на пасивната с активна позиция допринасят за постигане на целите на превенцията. С учениците стартира Програма „*Връстници обучават връстници*“, в която се включиха 25 деца. В тях младежите се подготвят и придобиват компетентност да фасилитират групи на свои връстници, където дискутират теми, свързани с приноса на самите деца, за да имат по-сигурна среда в училище.

3. „Укрепване на силните страни на детето за превенция на насилието“ фондация ОУК , „Ключ към бъдещето“, ОПРЧР

1.1.3. Промяната по отношение на участието на децата в училищния живот е най-дискусионна. Според децата⁴, те могат да изразят своето мнение и то ще бъде уважавано, но рядко би довело до промени в училищния живот. В училището има ученически инициативи, но участието на децата е все още недостатъчно, то е ограничено и не води до реални промени.

1.1.4. По отношение към насилието, децата не смятат, че в училище има възрастни, които обиждат децата, но има деца, които тормозят други. Тормозът е най-вече под формата на словесно и физическо насилие, а също и чрез социалните медии. Основната причина за проблемите на насилието в училище се виждат в различията между децата - в социалния статус, расовия етнос и др.

1.2. Привличането на родителите през училищата и училищните общности все още е предизвикателство. Забелязва се устойчива тенденция достъпът до родителите, дори до тези без риск при децата им, да бъде по-скоро през социалните услуги. Допускането ни, е че това се дължи поне на няколко възможни причини: в социалните услуги отношението към тях като към партньори, там се използва интерактивната методика на провеждане на дейностите, там те не са вписани в роли на зависимост.

1.2.1. Мнението на родителите⁵ е, че в училище има възрастни, които знаят как да се справят със случаите на насилие, а самите родители имат високо ниво на осведоменост и знаят как да разпознаят, ако детето им стане извършител или жертва. Превенцията и индивидуалната работа по случаите е много важна за справяне с въпроса за училищния тормоз. Необходимо е също така да има добро сътрудничество с родителите и да се следват протоколи за взаимодействие в случаи на насилие.

1.2.2. Включването на родители в училищната дейност и среда се разбира от тях по-скоро като присъствие на родителска среща, събития. Родителите на по-малките деца са по-склонни и мотивирани да участват в неформални срещи в училище и проявяват интерес и нужда да обсъждат теми свързани с техните деца.

1.2.3. Ролята на партньори, на активни участници, които са уважавани, овластявани, неназидавани, неосъждани, привлича родителите по важни за тях теми, по които дискутират,

4. Изследване на отношението и участието на деца, родители и учители в училищния живот по проект „Усилване на силните страни на детето за превенция на насилието“ <https://sapibg.org/bg/book/ocenka-na-stepenta-na-tormoz-i-nasilie-v-uchilishche-ocenka-na-nuzhdite-ot-prevenciya-na-nasilieto-i-efektivnostta-na-intervenciite-za-decata-zhertvi>

5. Пак там

търсят решения, сами творят отговорите: Училище за бремени - Шумен, програма „Без шамар“ за родители на деца от 0-5 години, Група за споделяне, Позитивно родителство и Група за самопомощ на осиновители.

1.2.4. Въвеждането на активни дискуссионни форми, макар и трудно заема своето място. Родители общуваха със специалистите от ИСДП по важни за тях теми, свързани с възпитанието, развитието на децата, юношеството в Клуб за родители. Целта на ежемесечните срещи беше родителите да повишат своята чувствителност и разбиране за това как да общуват повече с децата си и да ги подкрепят в трудни ситуации. Те бяха подкрепени да развият познанията и умения за защита на децата в ситуации на насилие и в случаи на риск от насилие.

1.2.5. Превенцията обхвана и групова работа с родители ненасилници, като стартира група за взаимопомощ на 12 родители^б – жертви на домашно насилие. В отговор на изведените нужди от клиенти на услугата групата постави фокус върху трудностите на родителите при преминаване през тежък период белязан от насилие, както и върху предизвикателства да се справят като личности и като родители, които могат да подкрепят децата си и да продължат преодолявайки ситуацията на насилие.

1.2.6. Увеличава се броят на родителите, въввлечени в дейности за подкрепа на уменията им за добро родителство, като особено открояваща се група е тази на приемните родители, нуждаещи се от подкрепа. Групова програма по превенция на телесното наказание „Ръцете горе“ с приемни родители от с. Арчар – Видин и приемни родители от Шумен бе проведена с общо 29 родители. Целта е да се повишат компетенциите на родителите като част от по-широката цел за намаляване на насилието и други форми на унижаващи практики при отглеждането на деца.

1.3. Превенцията на насилието над и между децата директно зависи от отношението на важните възрастни в техния живот – учители, психолози, педагози, треньори и пр., което може да бъде променено през повече знания, повече осмисляне на характера на тяхното влияние – въздействащо или взаимодействащо.

1.3.1. През 2019 г. продължиха дейностите по подкрепа на учители чрез обучения, ориентирани към разпознаване на насилието, педагогически интервенция за неговото спиране и превенция, педагогически методи за въвличане на родители и деца, като техни партньори.

1.3.2. Обученията на педагогическите специалисти допринесоха за развитието на уменията за справяне с неподходящо поведение или конфликти в училищната среда и промяна на нагласите за прилагане на наказателния подход в случаи на насилие. Въпреки това формалните изисквания за учебния процес ограничават тяхната възможност да работят индивидуално с децата по въпроси, свързани с насилието.

1.3.3. Продължи пилотирането на интервизионни общности на учители и педагогически съветници в училище, където се отвори място за рефлексия и саморефлексия върху отношенията им с децата, при представяне на случаи от тяхната практика.

б. Зона заКрила - Шумен разшири дейността си по превенция на насилието и в подкрепа на родителите.

Добра практика

Устойчива и сигурна среда в училище и общността

Тази практика, реализирана вече три години (Проект „Укрепване на силните страни на детето за превенция на насилието“) представлява модел, основан на развитие на силните страни и ресурсите на децата и доброто отношение с подкрепата на учителите, взаимодействието между учители и родители, участието на децата и партньорите от общността. Основно се реализира в едно училище. Основава се на идеята за повишаване на капацитета на учители, родители и деца чрез обучения, на подкрепа на учители и педагогически съветници чрез супервизия/интервизия. През 2019 г. дейностите за повишаване капацитета на педагогическите специалисти в училището бяха по-интензивни и включваха обучения, в които участваха 50 учители и педагогически съветници по темата „Превенция на насилието и тормоза в училище чрез опора на силните страни на децата (резилианс подход)“.

Като нов и ефективен модел на подкрепа, учителите оцениха Интервизионните групи като среда за учене от опита, за осмисляне на своята практика и поставяне на трудности. Споделят, че дори и тези, които са се чувствали притеснени да представят своя трудност, са се почувствали разбрани, подкрепени от колегите.

Тази практика е оценена чрез проведено проучване сред участниците, което има за цел да очертае основните характеристики на една интервизионна група в учителска общност на едно училище, груповата характеристика и динамика на интервизионните общности на учителите – доброволност, опора на ресурсите на групата, учене от опита, осмисляне на собствената практика. Втората основна цел е до колко участниците ползват опора на резилианса, като подход за концептуализиране на съвместната работа в групите – отношението към децата, индивидуализиране и поставяне на детето в центъра; опора на силните страни.

Добра практика

Социалните услуги, управлявани от ИСДП са лаборатории за учене

Центровете за обществена подкрепа в София, КСУДС в Шумен са учебни бази за студентите по социални дейности и социална педагогика от много години. Съгласно подписани договори, социалните структури са ангажирани с практиката на студентите и учебните им стажове. Студентите имат възможност да се включат в директната работа с клиентите, да се запознаят с методиките и принципите в работата, да влязат в екипни и мултидисциплинарни срещи, в групови супервизии и теренна работа.

1.4. Промяната на нагласите на обществеността към насилието е ключова за промяна на практиките за неговата превенция при децата. Сериозни предизвикателства пред комуникационната политика и практика на организацията бяха в търсенето на отговор на цялостната кампания срещу правата на детето, закрилата на децата от насилие, представянето на телесните наказания, злоупотребата с достойнството на децата като традиционни ценности.

1.4.1. Според доклада от Националното представително изследване на тема „Насилието в България“⁷ 42% от пълнолетните български граждани са преживели ситуация на насилие някога в живота си. През последната година на някаква форма на насилие са били подложени 17.5% от българските граждани. Сходна е картината и когато анкетираните биват помолени сами да определят дали някога са били жертва на насилие. В този случай една трета от българските граждани (34%) се самоопределят като преживели насилие. Тези данни трябва да се интерпретират в контекста на „неразпознаването“ и респективно, „толеранането“, на редица случаи на насилие в ежедневието, особено в семейните отношения – както между партньорите, така и към децата. Представителното проучване сред пълнолетното население на България показва, че 54% от българските граждани знаят за случаи на насилие над възрастни в обкръжението си (предимно над жени – 51%). 58.6% споделят, че са чували, или били свидетели на домашно насилие над деца. *Всеки втори български гражданин определя проблема с домашното насилие като много съществен – 54% оценяват сериозността му между 8 и 10 по десетобална скала. Това мнение споделят почти в еднаква степен различните социално-демографски групи, включително мъжете и жените. Едва 12% от населението смятат, че домашното насилие не представлява сериозен проблем в България. Данните показват, че 2/3 от българите (65%) споделят мнението, че домашното насилие е обществен проблем, в решаването на който трябва да участват както гражданите, така и институциите. Колкото по-нисък е социално-икономическият статус на респондентите (доходи под 300 лв. на член от домакинството, основно и по-ниско образование), толкова по-силно изразена е нагласата, че домашното насилие е личен/семеен проблем. Етническите малцинства, особено представителите на ромския етнос (43%), също в по-голяма степен споделят това мнение. Общественото разбиране за домашното насилие включва различни негови измерения – както физически, така и психически. Физическата агресия в по-тежките ѝ форми стои в основата на разбирането за домашното насилие – 59% го определят като някакъв вид агресия – бой, скубане на коса, удари с ръце и ритници и др. В*

7. Възложител МТСП, подготвен от Обединение „Политики срещу насилието“ – Алфа Рисърч ООД, Сдружение „Институт по социални дейности и практики“ и Сдружение „Национална мрежа за децата“; <https://sapibg.org/bg/event/vstpitelen-doklad-v-oblastta-na-nasilieto-i-doklad-ot-provedeno-nacionalno-predstavitelno-izsledvane-na-tema-nasilieto-v-blgariya>

немалка степен под „домашно насилие“ обаче се разбира и вербалната агресия/ психическо насилие – отново в по-тежки форми – обиди, псувни, викове, скандали, тормоз и др. – такива определения дават 49% от българските граждани. Насилието се мисли през отношението насилник–жертва, като по-често се споменава към кого е насочено, а не от кого се извършва. В най-честите случаи като пострадали се посочват децата, жени/ партньори, по-възрастните хора.

1.4.2. Според данните от същия доклад за професионалистите, домашното насилие има най-тежки последици върху децата. В изследването, по-голямата част от експертите посочват, че децата са уязвими жертви на домашното насилие – и когато то е насочено директно към тях, и когато са свидетели. Почти всички експерти подчертават тежките последици от домашното насилие върху децата, независимо от това, дали е било директно към тях или към един от родителите, най-често майката. Най-честите последствия са промени в поведението на децата в краткосрочен план – агресия, автоагресия, бягства от къщи, от училище, кражби и пр. *Специален акцент се поставя върху връзката между поведението на децата, живеещи в среда на насилие и възможното бъдещо пренасяне на този модел в следващите поколения – има огромен риск порасналото дете да приеме поведението или на насилник, или на жертва.*

Всички експерти от различни институции в страната също споделят позицията, че домашното насилие е много сериозен проблем, който обаче не може да бъде измерен в пълнота. Посочваните от специалистите основни причини за това са няколко:

- Липса на достатъчно изчерпателни и надеждни статистически данни, доколкото статистика може да се поддържа само от регистрирани случаи, а такива често липсват.
- Недокладване на случаите на насилие – както от жертвите, по различни причини, така и от свидетели на насилие;
- Недокладваните случаи, от своя страна, са следствие от различни фактори, част от които са високият праг на търпимост на жертвите, страх от последици, неидентифициране/ подценяване на ситуацията на насилие и др., недостатъчна чувствителност към „по-леките“ форми на насилие; културно-общностни норми, които обуславят отношението към насилието като „нещо нормално“ в междуличностните и семейни отношения.

Същевременно, експертите разширяват разбирането за домашното насилие: освен формите на физически и психически тормоз, към насилието се добавят и сексуален тормоз, както и икономическо насилие.

1.4.3. Изследването показва, че въпреки понякога различния им професионален поглед и експертиза, експертите се обединяват около мнението, че *услугите за превенция и за подкрепа на жертви на домашно насилие и насилие, основано на пола, са крайно недостатъчни, основно се предоставят от НПО, няма гарантиран достъп до тях в по-голямата част от територията на България.* Специално по отношение на превенцията, изследването показва, че такива услуги се предлагат предимно на проектен принцип, който не осигурява нито достъп на всички пострадали, нито устойчивост на постигнатите резултати. В резултат - не са гарантирани минималните услуги за психологическа и правна помощ.

„Подкрепата, мерките и действията трябва да са непрекъснати, а не частични в рамките на различни проекти. Трябва да се работи за промяна на нагласите и за изграждане на чувство на нетърпимост към всички форми на домашно насилие – защото някои от формите не се приемат за такива от по-голямата част от обществото.“

(Експерт, социални услуги, областен град)

1.4.4 Промяната на нагласите на хората е труден процес, който ние търсим през информиране, партниране, споделяне на добри практики, изразяване на становища, базирани на знанието, на компетентността, на изследвания и данни.⁸

8. „Кой се страхува от неправителствените организации?“ - Позиция на проф. Нели Петрова, председател на управителния съвет на Институт по социални дейности и практики <https://www.sapibg.org/bg/highlights/poziciya-na-prof-neli-petrova-predsdatel-na-upravitelniya-svet-na-institut-po-socialni-deinosti-i-praktiki>
- ОТВОРЕНО ПИСМО Относно намеренията за отлагането на влизането в сила на Закона за социалните услуги <https://www.sapibg.org/bg/highlights/ovoreno-pismo-ot-institut-po-socialni-deinosti-i-praktiki-otnosno-predlozhenieto-za-zakonoproekt-za-izmeneniya-v-nakazatelniya-kodeks>
- ИСДП разработи методика и „Инструментарий за оценка на индивидуалните потребности на деца и младежи“ <https://www.sapibg.org/bg/highlights/isdp-razraboti-metodika-i-instrumentarium-za-ocenka-na-individualnite-potrebnosti-na-deca-i-mladezhi>
- „Институт по социални дейности и практики“ благодари за високата оценка от МВР <https://sapibg.org/bg/event/institut-po-socialni-deinosti-i-praktiki-blagodari-za-visokata-ocenka-ot-mvr>
- Безплатна проекция на „400-те удара“ <https://www.ngobg.info/bg/calendar/115502%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BD%D0%B0-400%D1%82%D0%B5-%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B0.html>
- Приказна работилница - групи за саморефлексия, в които участваха родители <https://www.sapibg.org/bg/event/prikazna-rabotilnica>
- Как да стана приемен родител? - Ден на отворените врати посветен на приемната грижа. <https://www.sapibg.org/bg/event/kak-da-stana-priemen-roditel>
- Стартира обучение „Подготовка, разпит и изслушване на деца, жертва на насилие или свидетели на престъпление“ <https://www.sapibg.org/bg/event/startira-obuchenie-podgotovka-razpit-i-izslushvane-na-deca-zhertva-na-nasilie-ili-svideteli-na-prestplenie>
- Представяне на модела „Професионална работилница“ <https://www.sapibg.org/bg/event/predstaviane-na-modela-profesionalna-rabotilnica-v-shumen>
- Интервизионна среща с учители в град Шумен <https://www.sapibg.org/bg/event/intervizionna-sreshcha-s-uchiteli-v-grad-shumen>
- Професор Нели Петрова представи опита на ИСДП на международна конференция <https://sapibg.org/bg/event/profesor-neli-petrova-predstavi-opita-na-isdp>
- Отбелязахме 1 юни <https://sapibg.org/bg/event/otbelyazahme-1-yuni>
- Кръгла маса на тема: „Връщане на млади хора, отпаднали от училище, към образованието“ <https://sapibg.org/bg/event/krgla-masa-na-tema-vrshchane-na-mladi-hora-otpadnali-ot-uchilishche-km-obrazovanieto>
- Пътешествие до „Зона ЗаКрила“ или как съдебните процедури да са по-приятелски към децата, жертви на престъпления – професионален уъркшоп www.sapibg.org/bg/event/pteshestvie-do-zona-zakrila-ili-kak-sdebnite-proceduri-da-sa-po-priyatelski-km-decata-zhertvi-na-prestpleniya
- „Братя и сестри: клинична, антропологична и психотерапевтична работа“ - обучение с Ортодокси Солломон <https://www.sapibg.org/bg/event/bratya-i-sestri-klinichna-antropologichna-i-psihoterapevtichna-rabota-obuchenie-s-ortodoksi-sollomon>
- Споделихме опита си с арменска делегация <https://www.sapibg.org/bg/event/spodelihme-opita-si-s-armenska-delegaciya>
- Среща с потребителите на Център за обществена подкрепа „Славейков“ <https://www.sapibg.org/bg/event/sreshcha-s-potrebite-lite-na-centr-za-obshchestvena-podkrepa-slaveikov>
- Център за права на децата посрещна г-н Фени Какама и г-жа Дани Колева <https://www.sapibg.org/bg/event/centr-za-prava-na-decata-posreshchna-g-n-venika-kama-i-g-zha-dani-koleva>
- Годишна награда 2018 ДОБРОТВОРСТВО И ПРОФЕСИОНАЛИЗЪМ <https://www.sapibg.org/bg/event/godishna-nagrada-2018-dobrotvorstvo-i-profesionalizm>
- Благотворителна изложба „Нарисувай ми промяна“ <https://www.sapibg.org/bg/event/blagotvoritelna-izlozhbanarisuvai-mi-promyana>
- Кръгла маса „Анализ на проблемите в съдебното решаване на родителски спорове и наличните добри практики“ <https://www.sapibg.org/bg/event/analiz-na-problemite-v-sdebnoto-reshavane-na-roditelski-sporove-i-nalichnite-dobri-praktiki>
- Работна среща „Лаборатория“, КСУДС Видин <https://www.sapibg.org/bg/event/rabotna-sreshcha-laboratoriya-ksuds-vidin>
- Трета работна среща по проект „ПРИЯТЕЛСКИ КЪМ ДЕЦАТА ПРАВНИ ИНСТРУМЕНТИ“ <https://www.sapibg.org/bg/event/treta-rabotna-sreshcha>
- Обучение „Психо-педагогически интервенции с деца“ <https://www.sapibg.org/bg/event/obuchenie-psiho-pedagogicheski-intervancii-s-deca> ►

1.4.5 Въвличането на децата и родителите им е най-ефективният начин за противодействие на тези тенденции. Едно от тях бе специалното събитие, посветено на годишнината от Приемането на КООНПД, организирано от КСУДС Шумен, с над 100 деца, участници в изложба на тема „ДЕЦАТА - ПОСЛАНИЦИ НА ДОБРОТО“. Творческо предизвикателство за децата и юношите от гр. Шумен бе инициативата „Добросъбирачи“. Ученици от училищата споделяха истории за доброто - за децата, които подкрепят възрастни хора; за доброто между учениците в училище; за подкрепата, която можем да дадем на децата и възрастните с увреждания, дори за подкрепата, която мечтаем да получим. Освен детските послания, поздравления към децата отправиха Омбудсмана на Шумен Иван Капралов, Директора на КСУДС. Инициативи за информиране и повишаване на чувствителността към темата за насилието проведоха и специалистите в Зона заКрила Шумен: седмица на превенция под наслов „Не на насилието“, отворени врати в центъра за запознаване с функцията на специализираното помещение „Синя стая“, и пр.

Кампанията „Бдителни родители“ е посветена на родителската отговорност и ангажираност по отношение на онлайн тормоза и склоняване с цел сексуална злоупотреба. Според статистиката се очертава тенденция за постоянно нарастване на случаите на онлайн престъпления, както и повишаване на тенденцията за въвличане чрез социалните мрежи за сексуална експлоатация на деца.

Видеоклипът към кампанията е излъчван над 1700 излъчвания в метростанции, 5400 в конгресния център на НДК, над 100 споделяния в социалните медии и достигане до над 100 000 гледания през различни канали. Кампанията е представена в радио, телевизия и има над 10 публикации в интернет изданията. Разпространени са 260 брошури насочени към родители, които информират за рисковете онлайн за децата и опасността от въвличането им в рискови контакти.

Кампанията се фокусира върху проблема със съблазняването на деца в Интернет, съпътствана с дейности насочени към децата, техните родители и учители по темата. Като част от Кампанията „Бдителни родители“ и по покана на Областния екип по приемна грижа - Шумен, на 16 април се проведе среща с приемни родители от Община Нови Пазар и Община Каолиново. Социалните работници насочиха вниманието върху родителската бдителност в закрилата на децата от онлайн заплахите. Посланията на кампанията се фокусират върху проблема със съблазняването на деца в интернет. Брошурата „Бдителни родители“ обръща внимание върху ключовата роля на родителската бдителност в закрилата на децата от онлайн заплахите.

Кръгла маса „Интегрираното предоставяне на подкрепа“ <https://www.sapibg.org/bg/event/krгла-masa-integrirano-predostavyane-na-podkrepa>

СЕДМИЦА НА БАЩАТА 2019 <https://www.sapibg.org/bg/event/sedmica-na-bashchata-2019>

Конференции „Вдъхновени – заедно за детство без насилие“ се проведоха в Шумен и Видин <https://www.sapibg.org/bg/event/vdhnoveni-zaedno-za-detstvo-bez-nasilie>

Седмица на превенцията под надслов „Не на насилието“ <https://www.sapibg.org/bg/event/sedmica-na-prevenciyata-pod-nadslov-ne-na-nasilieto>

Пресконференция в София „БОДРОЗИ“ (BODROZI) - Реакция при случаи на домашно насилие над деца на национално ниво <https://www.sapibg.org/bg/event/bodrozi-bodrozi-reakciya-pri-sluchai-na-domashno-nasilie-na-deca-na-nacionalno-nivo>

Пресконференции в Шумен и Монтана „БОДРОЗИ“ (BODROZI) - Реакция при случаи на домашно насилие над деца на национално ниво <https://www.sapibg.org/bg/event/preskonferencii-v-shumen-i-montana>

ИСДП получи грамота в категорията „КАМПАНИЯ НА ГОДИНАТА“ <https://www.sapibg.org/bg/event/isdp-poluchi-gramota-v-kategoriyata-kampaniya-na-godinata>

Получихме първа награда в категорията „НАЙ-ВЪВЛИЧАЩА И ВДЪХНОВЯВАЩА СОЦИАЛНА УСЛУГА“ <https://www.sapibg.org/bg/event/poluchihme-prva-nagrada-v-kategoriyata-nai-vvlichashcha-i-vdhnovyavashcha-socialna-usluga>

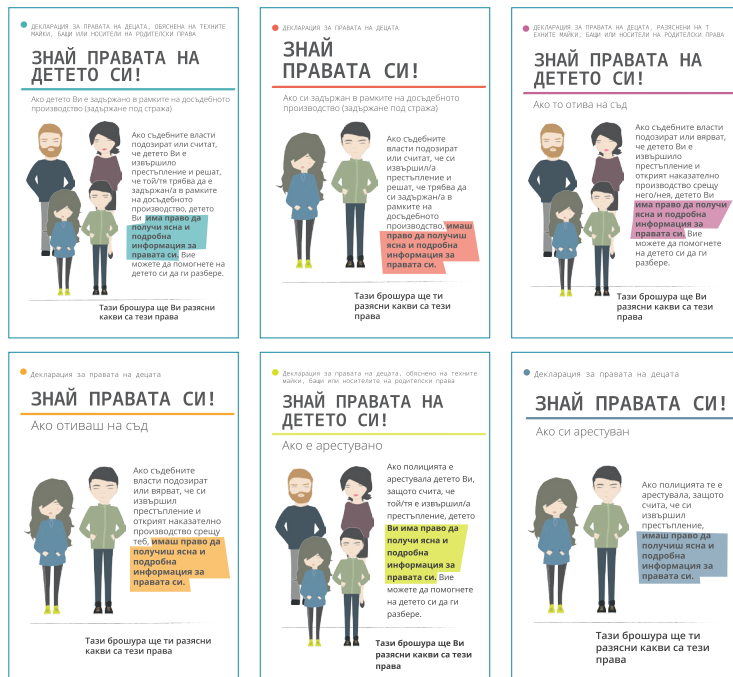
Конференция „Преосмисляне на системите за младежко правосъдие“ <https://www.sapibg.org/bg/event/konferenciya-preosmislyane-na-sistemite-za-mladezhko-pravosdie>

Всички социални услуги се включиха за шеста поредна година в Кампанията „Да Бъдеш баща“. През месеците юни и ноември, 2019 година се проведеха редица инициативи, свързани с ролята на бащата в отглеждането и възпитанието на децата. Активно партньорство в кампанията имахме с над 10 детски градини от гр. Шумен и гр. Видин. През м. ноември, събитието бяха посветени на връзката на бащата и детето за насърчаване на четенето.

ИСДП преведе, издаде и разпространи 6 брошури за информиране за правата на непълнолетни в наказателни производства, когато са заподозрени или обвинени в извършване на престъпления и техните родители на 27 езика.

През 2019 организирахме изложба „Нарисувай ми промяна“, на децата посещаващи арт ателието на ИСДП. Чрез изложбата се постарахме да създадем празник за децата и да покажем на гостите постигнатата от тях промяна – благодарение на участието в ателието децата са подобрили уменията си за комуникация, изградени са нагласа за взаимна подкрепа, толерантност и сътрудничество, умения за целеполагане и справяне с трудности, умения да планират дейностите си и отговорно отношение към задачите. Най-големият успех на ателието е понижена тревожност и повишаването на самооценката на децата.

Работата на ИСДП бе оценена: получихме две награди от Столична община: за кампанията „Бдителни родители“ и за „Най-въвличаща и вдъхновяваща социална услуга“

През годината ИСДП бе насочил комуникационните си усилия към няколко групи: институции; професионалисти; родители и деца; общество. Съответно, достигаме до тях по различен начин: институциите – чрез писма, становища, изпращане на доклади, участие в работни групи; професионалисти – чрез обучения, създадени нови обучителни филми, изпращане на информация за предстоящи обучения, организирани лаборатории, конференции, работни групи, професионални работилници, супервизии; родители и деца – чрез кампании и директна работа; обществото – кампании, изложби.

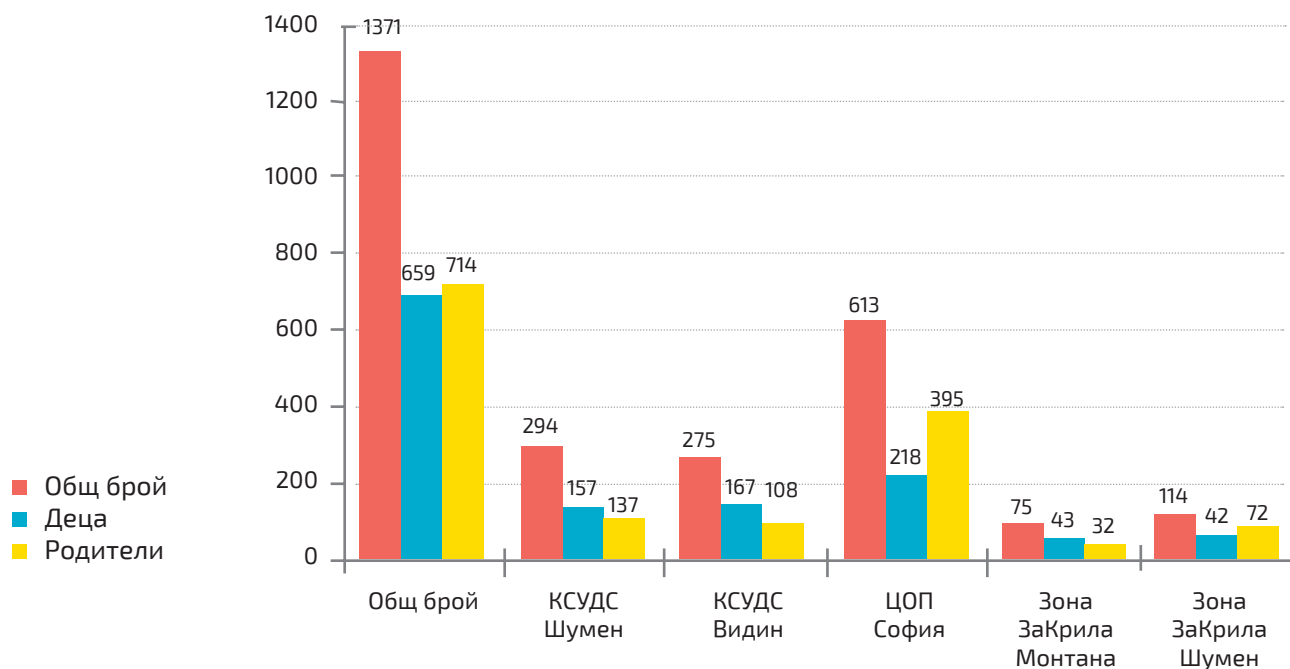

2. Психосоциална работа с деца в риск и деца, преживели насилие и техните семейства

2.1. Психосоциалната работа с деца в риск и с деца, преживели насилие и с техните родители продължава да е водеща дейност в работата на организация, като обхват и продължителност на подкрепата. Тя е насочена към подкрепа на връзките и отношенията в семейството, на достатъчно доброто родителство, като в центъра на усилията е най-добрият интерес на всяко дете.

2.1.1. Случаите основно са насочени от ОЗД, като анализът показва, че най-голям е броят на шестмесечните направления, следвани от тези за една година и най-малко са краткосрочните. С други думи продължава тенденцията на работа с тежки случаи, с деца във висок риск и техните семейства. Общият брой клиенти, подкрепени в услугите на КСУДС Шумен, КСУДС Видин, ЦОП Славейков - София и ЦОП Надежда- София, Зона заКрила – Монтана и Зона заКрила – Шумен са 1371, от които 659 деца и 714 родителите (Фигура 2).

Фигура 2.
Психосоциална работа с деца и родители

Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

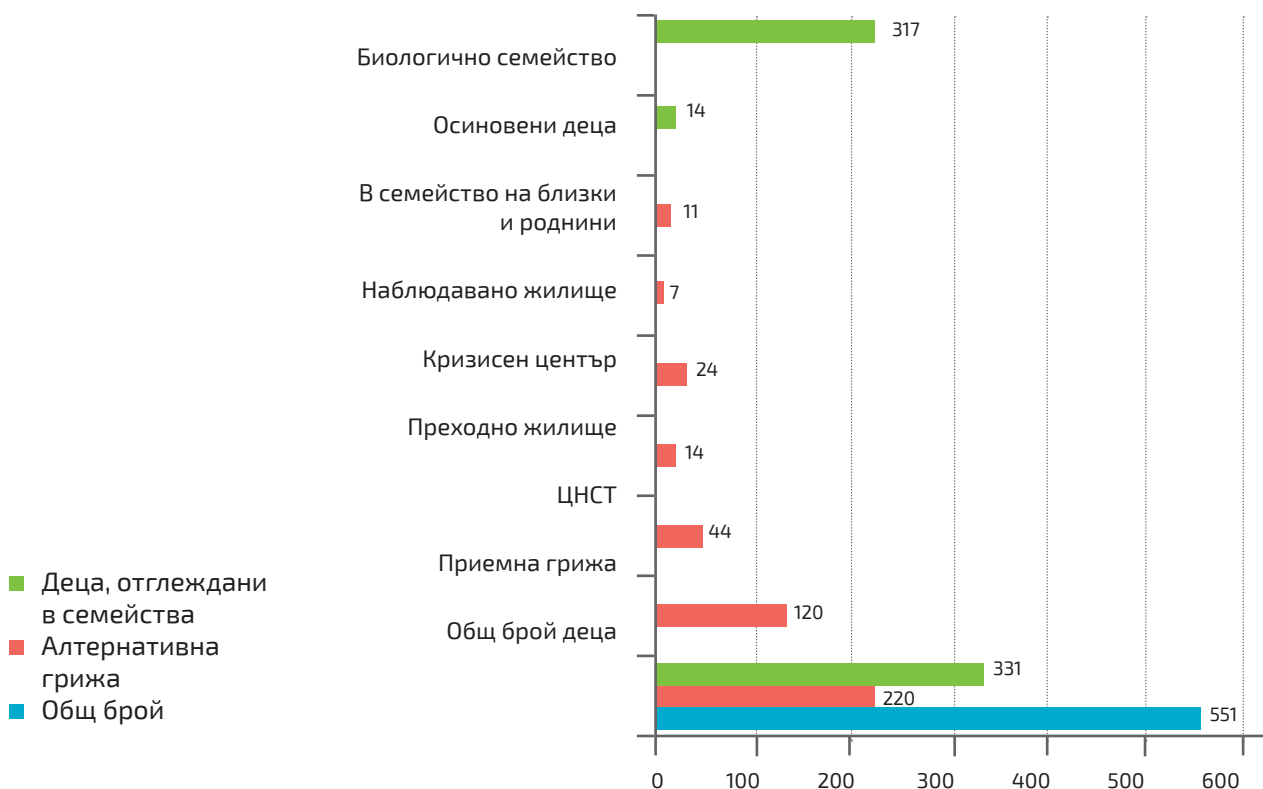
2.1.2. И през 2019 година, продължава тенденцията на преобладаване на относителния дял на родителите в общия брой потребители на услугите (Фигура 2). Съотношението в работа по случай както през 2018г. е 54 % срещу 45%. Това от своя страна идва да покаже, от една страна, че родителите все повече заявяват трудности във възпитанието и отглеждането на децата, а от друга страна, значително увеличаващите се случаи на тежки *родителски конфликти, родителско отчуждение, трудности в общуването деца-родители и пр.*

2.1.3. Може да се каже, че има тенденция на увеличаване на родителите, които сами търсят подкрепа директно в услугата. Това са общо 56 случаи, по които сме работили интензивно по заявка на родителите, независимо от страховете, които се насаждаха в публичното пространство, че ние отнемеме децата от семействата.

Една майко при среща с директор на една от структурите разплакана сподели „много мислех преди да дойда....., и сега да попитам, ще ми вземете ли детето?“

2.2. По-голямата част от децата, на които сме оказвали подкрепа идват предимно от семейна грижа (331), срещу (220) в алтернативна грижа. Около 50% от тях се отглеждат от сам родител, като 36% са деца на разделени или разведени родители и 15% на деца с починал или неизвестен родител.

Фигура 3.
Деца по място на отглеждане

Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

2.2.1. Утвърди се като стандарт в услугите на ИСДП при направление или заявка за подкрепа на дете да се извеждат трудностите и нуждите при родителите, при които следва да се работи и самостоятелно с детето.

2.2.2. Тези деца са насочени главно за психологическо консултиране с цел превенция на родителско отчуждение или при въвличането им в тежки семейни конфликти по време и след развод; със суициден опит; в период на траур; и най-много са случаите децата в период на възрастовата криза и се нуждаят от осмисляне на рисково поведение и придружаване в процеса на индивидуалното си развитие.

2.2.3. Запазва се тенденцията от предходната година в посочените услуги в направленията, по които сме работили да се включват повече от една услуга, например: „Оценка на родителски капацитет и провеждане на медиирани срещи между родителите“ или „Родителско консултиране, с включени медиирани срещи между родителите“.

2.2.4. В повечето от случаите родителите поставят въпроси как да реагират, за да подобрят взаимоотношенията си с детето в контекста на конфликт с другия родител. От своя страна говорят за трудности да приемат раздялата си с партньора и активно въвличат детето в отношенията им. В контекста на услугите се провеждаха индивидуални срещи с родители за набиране на информация за изготвяне оценка на нуждите от подкрепа и формиране на работни хипотези касаещи причините за съществуването на затрудненията им. Работата ни е по посока подкрепа за осмисляне на прилагания модел на комуникация с другия и възможните последствия от него; подкрепа и като превенция на отчуждаване на детето.

2.2.5. Като особено трудна се очертава групата на осиновените деца и техните родители, които имат набор от проблеми – трудности в поведението, в ученето, във връзките с другите, понякога зависимости от ПАВ, и пр. Техните нужди са в идентичността, приемането на себе си, на своята история и пр. В голямата част от случаите става дума за отсъствие на достатъчно добро родителство от осиновителите.

Случай/предизвикателство

През 2019 г. работихме със случаи на осиновители и осиновени деца, които бяха конструирали насилствена връзка помежду си в резултат на трудност да говорят помежду си за непоносимите неща, за личната история и осиновяването. Усилията си насочихме във формулиране и изследване на хипотези в търсене на повече разбиране от страна на осиновителите за важността на непреработения травматичен опит на децата от раздялата и загубите. Насърчихме ги да говорят за осиновяването с какво детето ги е привлякло за милите моменти помежду им.

Добра практика

Случай на осиновено момиче в юношеството с влошени отношения с родителите си.

По време на консултативната ни работа, мотивирахме майката, заедно с бащата на детето да бъдат единни по време на възпитанието на дъщеря им. Мотивирахме майката да въведе дъщеря си в „личната ѝ история“. Запознахме я с различни видове техники, като показване на семейни снимки, с цел връщане към общите им спомени. Запознахме майката с техники за регулиране на емоциите на детето при търсенето на идентичността ѝ, както ѝ с техники за правилно себеизразяване (Аз-посланието).

Предоставихме ѝ материали за регулиране на поведението на деца в юношеска възраст и разбиране на скритите послания, които децата отправят към възрастните. Предвид новата семейна ситуация на раздяла между родителите, запознахме майката с конфликта на лоялност при деца на разделени родители.

Като част от подкрепата на майката-осиновител, беше и включването ѝ в Групата за самопомощ на осиновени и осиновители. В срещите с участниците тя получи тяхната емоционална подкрепа. В защитеното пространство, споделяше и чуваше други истории и кой как е преминал през трудностите, намери приятели, възвърна своята увереност на родител и жена.

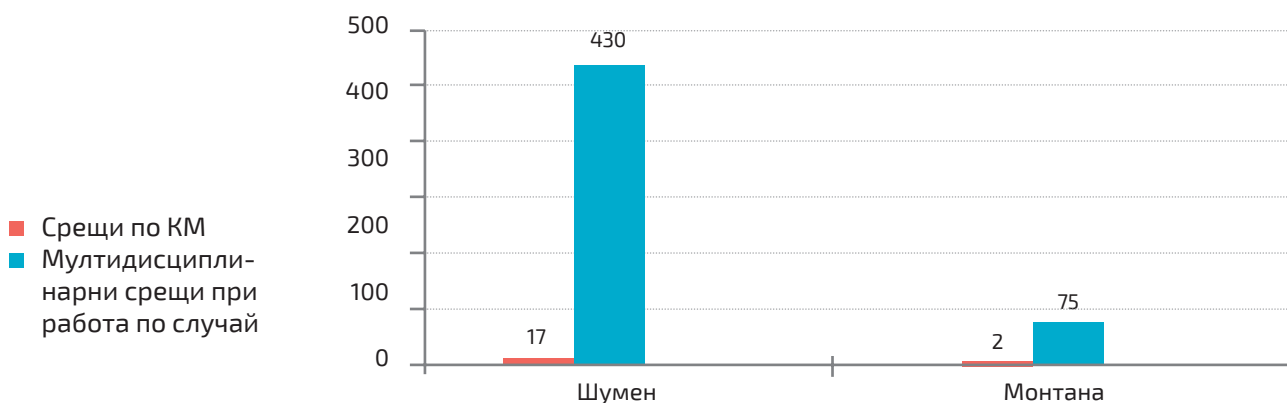
В края на съвместната ни работа в обратната връзка тя сподели „вече разговаряме спокойно с моята дъщеря, доверието се върна.“

2.3. Децата, жертви на лоша грижа, малтретиране, тормоз, изоставяне, отчуждение и пр., представляват най-висок относителен дял и спрямо общия брой деца, които идват в услугите както от семейна, така и от алтернативна грижа.

2.3.1. Практиката през 2019 г. показва, че срещите по КМ са по-скоро единични, координацията на работата на всички институции заедно се осъществява повече по инициатива и застъпничество на доставчика на социална услуга. В специализираните услуги Зона заКрила за деца, жертви на насилие междуинституционалното взаимодействие е ключов елемент на модела и междуинституционалните срещи по случай са възприета и установена практика. (Фигура 4).

Фигура 4.

Междуинституционално партньорство при работа по случай в Зона заКрила

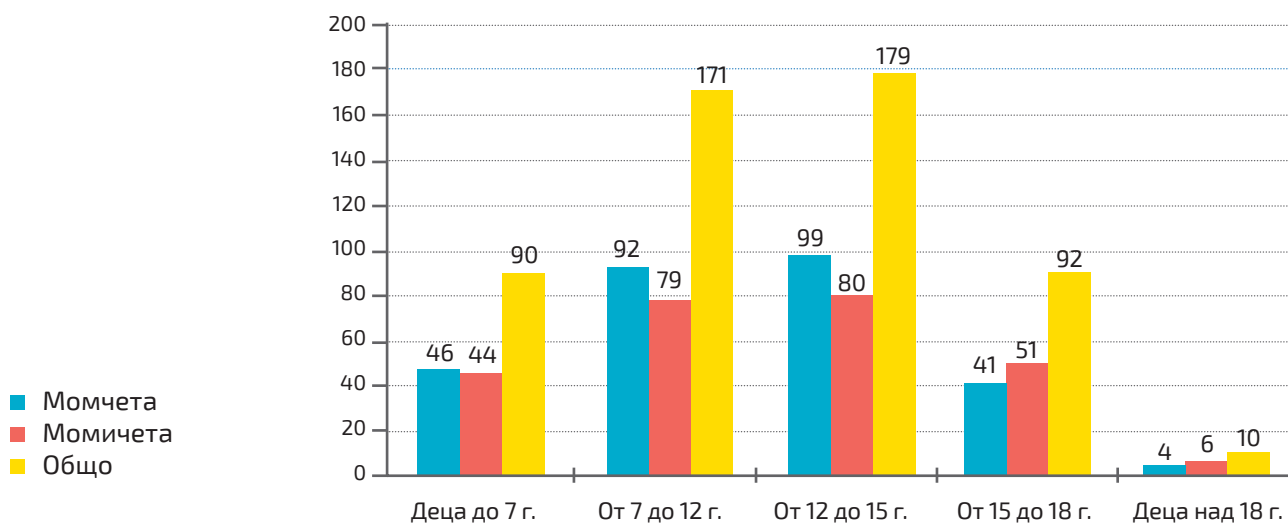
Източник: Статистически данни на социалните услуги Зона за Крила, управлявани от ИСДП.

2.3.2. Продължава тенденцията на насочване към социални услуги на деца, във възраст в която се проявяват последиците от недобра грижа в ранното детство (изоставяне, телесно наказание, малтретиране, крайно авторитарно възпитание, отчуждаване и пр.) Най-голяма е групата на децата между 12-15 г., следвани от групата на децата от 7-11 г. Половото разпределение е относително равномерно. Това са деца, които имат трудности в социалното общуване, агресия, насилие, деца с наложени мерки по ЗБППМН, деца в риск да отпаднат от образователната система, деца при тежки родителски конфликти и пр. (Фигура 5)

Фигура 5.

Разпределение на децата по пол и възраст

Източник: Статистически данни за разпределение на децата по пол и възраст в социалните услуги

Добра практика

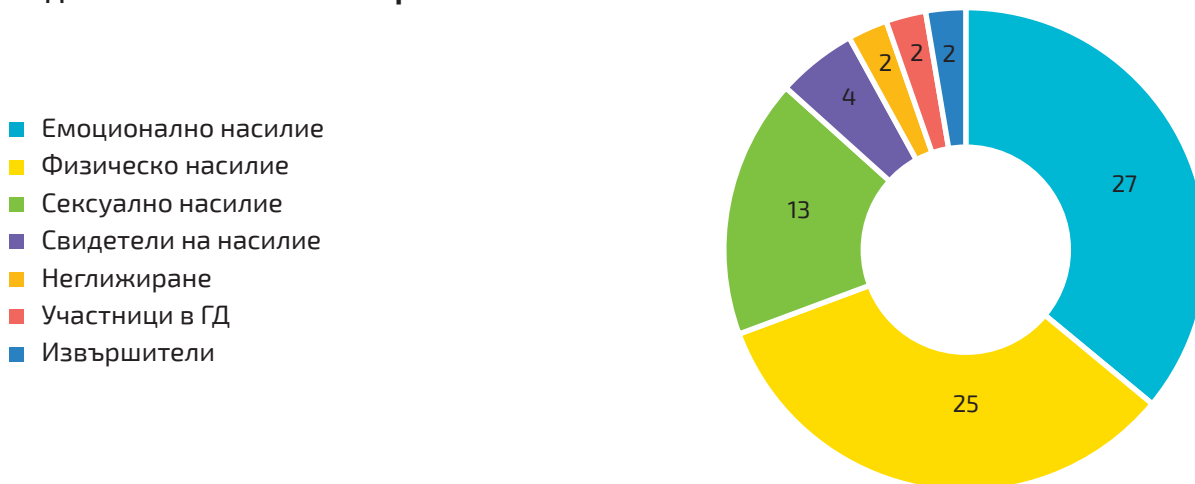
През годината продължихме работа по единствената в София Програма за работа с млади правонарушители – по заявка от Служба Пробация към ГДИН. Практиката ни в това направление изисква през следващата година да работим повече за гарантиране на достъпа до услугата, за обхващане на по-голям брой деца и младежи в риск от конфликт и контакт със закон.

Добра практика

През 2019 по проект „Приятелски към децата правни инструменти“ бяха изготвени шест листовки (три за непълнолетни и още три, насочени към техните родители или носителите на родителски права) с информация за правата на децата, които са заподозрени или обвинени в наказателни производства. В листовките се разясняват правата на децата в три фази на наказателното производство: предварително задържане, по време на съд и арест в рамките на досъдебно производство. Тези листовки са налични на всички 24 официални езици на ЕС, както и на руски, китайски и арабски. Преди да бъдат отпечатани, тези листовки бяха тествани с непълнолетни, за да се провери дали те са разбираеми за тях.

2.3.3. Продължава тенденцията над 30% от случаите, според направлението, по които се работи да са деца, жертва на насилие. През 2019 г. в услугите на КСУДС Видин и ЦОП София, най-голям процент (83 случая) са децата с различни форми на насилие – negliжиране (лоша родителска грижа), емоционално насилие, изоставяне (раздяла), телесни наказания и физическо насилие, тормоз, включително от връстници и сексуални посегателства, злоупотреба и насилие. Разминаване в относителния дял случаите на насилие при услугите и при официалните данни от системата за закрила, се дължи на факта, че при общия брой те се отчитат според направлението на ОЗД/ДСП, което е свързано със заявката. В специализираните услуги Зона закрила са подкрепени 115 деца, жертви на насилие, като най-много са децата пострадали от емоционално насилие, следвани от децата с физическо насилие и сексуално насилие (Фигура 6).

Фигура 6.
Видове насилие в Зона заКрила

Източник: Статистически данни за видове насилие в Зона заКрила

2.3.4. По-задълбоченият анализ на съдържанието на 44 досиета на деца, с които се работи в социалните слуги показва, че 42 от тях са преживели поне два вида насилие, а една трета над три вида, като три от децата са жертви на сексуално насилие.

2.3.5. Анализът на съдържанието на досиетата показва, че подкрепата на децата, жертви на насилие обхваща широк набор от интервенции, като прави впечатление ориентацията към работа по представата на детето за себе си, по неговата история и идентичност.

2.3.6. В специализираните услуги за деца, жертви на насилие Зона заКрила, се отчита тенденция за развитие на дългосрочна терапевтичната подкрепа децата в двата центъра.

2.4. Утвърдена практика е работата с родителите на пострадалите деца.

2.4.1. Най-важният фактор за възстановяване на детето е подкрепата на немалтретиращия родител. Водещо в работата с него е да се промени функцията от немалтретиращ към разбираещ и подкрепящ. Родителите имат възможност да научат за възможните реакции на преживяното насилие, за поведението, което съпътства процеса на възстановяване от травмата и за стъпките, които могат да предприемат, за да защитят децата.

2.4.2. Подкрепата за родителите в случаите на домашно насилие има своите специфики, но продължава да е насочена към двамата родители, като стремежът е да се подкрепят да заемат мястото си като възрастни, отговорни за децата си.

Случай/предизвикателство

Родител, жертва на системно домашно насилие посещава центъра, подкрепен е от юриста да заведе дело по реда на ЗЗДН. След стартиралата съдебна процедура се отказва от психологическа помощ, иска да си помисли докато приключи делото. Усилията в този случай са в посока да мотивираме и включим потърпевшия родител в терапевтична програма за да управляваме риска да се върне при насилника и да се откаже от показанията си.

2.4.3. Развитие се наблюдава, особено в Зона заКрила и в терапевтичната подкрепа насочена към родителите, които са въввлечени в ситуация на домашно насилие и също са жертви на малтретиране. Целта на работа е да се подкрепят немалтретиращите родители да мобилизират ресурсите за преодоляване на ситуациите на толерантност и зависимост от насилието и осигурят безопасна среда, както за себе си, така и за детето.

Добра практика

Промяната е в развитие на програмата за терапевтична подкрепа за все повече деца, жертви на насилие, която дава възможност детето да преработи травмата от преживяното насилие като по възможния за него начин изрази своите травматични преживявания, страхове, спомени и опасения. Интегрирането на травматичния опит подпомага детето да разбере случилото се, да го преодолее и да се отмести от повторяеми модели на поведение.

Обещаваща практика

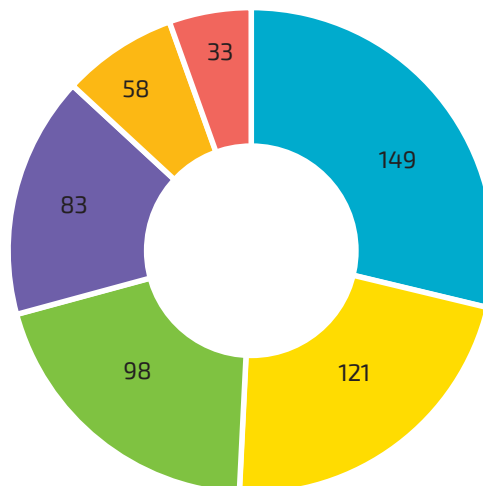
Касае се за момиче на 12 г., което е отглеждано от двамата си родители в семейна среда, но след семеен скандал родителите се разделят физически.

Случаят постъпва в Детски център за застъпничество и подкрепа „Зона заКрила“ след като майката е насочена от РС за подкрепа от специалистите на Центъра във връзка с оказано домашно насилие от страна на съжителя ѝ и баща на детето. По първоначална информация детето е било свидетел на системното домашно насилие над нея. След получения сигнал веднага е информиран ОЗД и е проведена среща на мултидисциплинарния екип по прилагане на Координационния механизъм за взаимодействие при работа по случаи на деца, жертви на насилие или в риск от насилие. На срещата е взето решение ОЗД да издаде направления към „Зона заКрила“ за ползване на социални услуги от момичето и неговата майка. От страна на специалистите от Зона заКрила“ е осигурено застъпничество и придружаване на майката до Спешно отделение към МБАЛ, Съдебна медицина и РУ във връзка с оказаното насилие. Самата жена е придружена и на съдебните заседания по образуваното гражданско дело по ЗЗДН, като във връзка с това е изготвен и социален доклад по искане на съдебния състав. Вследствие на координацията между Детски център „Зона заКрила“ и ОЗД бе привлечен за подкрепа и родителя, извършил насилие над майката. Така работата с детето бе възложена на социален работник, който изготви индивидуална оценка на момичето. На родителите също бяха определени специалисти, които изготвиха индивидуални оценки. Обхваната е цялата семейна система. В работата с детето бе привлечено и учебното заведение, като периодично се провеждаха работни срещи с педагогическия съветник и класен ръководител с оглед координация на действията и обмен на информация по случая. След девет месечна подкрепа случаят бе затворен с отчетени положителни резултати и изпълнение на целите, заложи в плана за предоставяне на социалната услуга. До момента не е постъпвала информация в Центъра или ОЗД за възникване на последващи проблеми със семейството.

Фигура 7.

Разпределение на услугите по вид при деца

- Психологическо консултиране
- Подкрепа и консултиране на деца в приемни семейства и ЦНСТ
- Социално-педагогическа подкрепа
- Индивидуална подкрепа и консултиране на деца, жертви на насилие, подготовка и придружаване на деца, участници в правни процедури
- Психо-социално консултиране
- Подкрепа на деца при родителско отчуждение и медиирани срещи

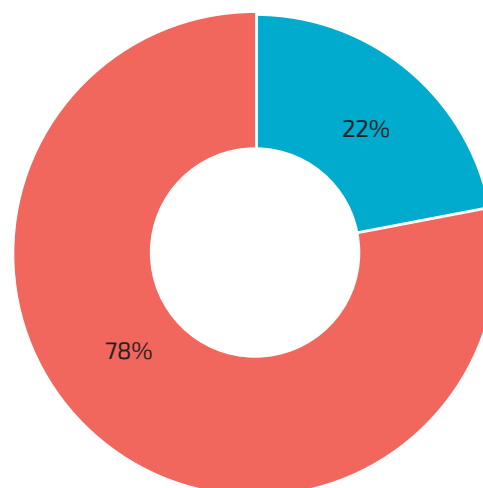
Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

2.5. Децата, изведени от семейството и в алтернативна грижа продължават да не бъдат подкрепяни във връзка с преживяването на раздяла или изоставяне от родното семейство. Престоят на децата в алтернативна грижа е необосновано дълъг. Продължава тенденцията на насочване на деца от ЦНСТ и приемни семейства при наличие на проблеми, самото настаняване и раздяла не се разпознава като причина за работа с детето. Те съставляват 22% от общия брой деца. (Фигура 8)

Фигура 8.

Отглеждане на деца в семейството и извън него

- Алтернативна грижа
- Деца, отглеждани в семейството

Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

2.5.1. Усилията на работата с децата, настанени в КЦ устойчиво се насочиха към осмисляне на мярката в контекста на житейския проект на детето. Продължава тенденцията на недостиг на координация и ясен план при реализиране на мярката за закрила настаняване в Кризисен

център, където все още трудно на настаняването се гледа като на специфичен инструмент за постигане на целите на плана за действие на децата. Трудно се партнира с ангажираните или компетентните институции за работа с родителите, близките така, че работата да е съгласувана. Доста често след изтичане на срока на настаняване се предприема друго настаняване, без подготовка и усилия за приемственост в работата.

Случай/предизвикателство

В работата си се срещнахме с дете, настанено в резидентна услуга, което трудно минава през загубата на семейството си и регресира чрез симптоми. Състоянието на детето ни разтревожи и предложихме психотерапевтична помощ, която първоначално не беше разпозната като необходима и приета от институциите. В подобни случаи провеждаме застъпничество пред институциите.

2.5.2. Прави впечатление твърде дългия престой на децата в приемни семейства, който по-скоро води до сериозни проблеми при децата по отношение на разбирането на настаняването, на неговия смисъл и цели. По-голямата част от децата, с които работим имат период на настаняване между 4 и 7-8 години. Има случаи, в които сякаш се респектира повече „интереса“ на приемния родител, не най-добрия интерес на детето. От общо 120, които се подкрепят в услугите, управлявани от ИСДП, почти половината имат престой в приемната грижа над три години, а повече от една четвърт са над пет години, като има деца, които са повече от седем години в приемна грижа. *Анализът на случаите не позволява да се очертае сериозна причина за тази продължителност, която да произтича от интереса на децата.*

Таблица 1
Престой на децата, настанени в приемна грижа

До 1 година	До 2 години	До 3 години	До 4 години	Над 5 години	Общо
36	17	17	17	33	120 деца

Източник: Данни от годишните отчети на КСУДС Видин, КСУДС Шумен, ЦОП София, ЗЗ Монтана и ЗЗ Шумен.

Предизвикателство

Продължава тенденцията на недостиг на взаимодействие с екипите на ЦНСТ на децата, които са насочени индивидуално или за участие в групови дейности към услугите ЦОП, ЦРДУ. Наблюденията от практиката показват, че често това се дължи на недостиг на общи професионални разбирания, цели и подходи.

Добра практика

В края на годината Център за обществена подкрепа получи годишната награда за 2019 г. за Иновативна практика в сферата на социалните услуги от участието си в конкурс на Столична община.

Тази награда беше признание за целия екип и всички, които ни подкрепяха в нелекия творчески път Двете услуги – ЦОП, управляван от ИСДП и ЦНСТ Детелина, които „съжителстват“ в една и съща сграда. Пространството е общо и принадлежи в най-голяма степен на децата, които живеят в ЦНСТ. През настоящата 2019г. за пръв път заедно успяхме да създадем, да организираме външното пространство пред входа ни така както ни се е искало, зелено и красиво. Децата бяха активни участници в планирането и сътворяването на зелената зона, като тази дейност имаше за тях терапевтичен ефект. Работещите в ЦОП и специалистите от ЦНСТ ги подкрепяха в този процес, насърчаваха ги да изразяват своето отношение към красотата и природата, така че да се възприемат като част от нея, способни да я разпознават и приемат. Така че да видят и усетят изграждането, създаването, сътворяването на нещо хубаво, което е тяхно и им принадлежи, така че да поемат отговорност за опазването му и да се грижат за израстването му. Заедно екипите на двете услуги направиха възможно децата да се чувстват привлечени и мотивирани да творят, да се грижат за нещо свое и да се гордеят с направеното повечето от тях за пръв път в живота си. Смятаме, че това беше иновативна практика и за двете услуги – чрез съвместната дейност дадохме категоричното послание към децата, че възрастните, които се грижат за тях са обединени за тяхното благо, имат еднакви послания и са единни както при поставяне на изисквания, така и при признание за постиженията и успехите им. Това са важни неща за децата и те ги разпознаха като обща грижа за тях в така трудния период от живота им, когато не живеят с родните си семейства. За нас като специалисти в социалните услуги от двата типа – резидентна и в общността, общинска и предоставена от НПО, съвместната работа по организиране на общото пространство беше разпозната като единен професионален подход в предоставянето на социалните услуги. Подход, основан на партньорство, фокусирано върху нуждите на децата и техните интереси, без противопоставяне на ролите и функциите, които са специфични, но взаимно допълващи се и важни.

Добра практика

Осигуряване на среда и активности с терапевтичен ефект при деца, настанени в ЦНСТ

Подкрепени са 132 деца, настанени в 12 резидентни услуги: ЦНСТ и КЦ в Шумен, ЦНСТ в Стара Загора и ЦНСТ в София по Проект „Ключ към бъдещето“, финансиран от ОПРЧР.

Проектът е насочен към децата в риск, настанени в услугите, чрез включването им в програми за работа с два основни фокуса: „Моя проект за реализация“ и „Моят житейски проект“. Програма „Моят житейски проект“ има за цел да подкрепи децата в осмисляне на собствената им житейска история, разбиране и приемане на трудностите чрез осъзнаване на миналото, подобряване на емоционалното състояние, идентифициране на силните страни, развитие на принадлежност към семейството и общността, намиране на смисъл и перспективи. Програма „Моят проект за реализация“ е със социално-образователна насоченост, целяща да подкрепи образователното развитие на децата и младежите, подобряване на уменията им за общуване, себепредставяне и решаване на проблеми, обучение в ключови компетенции (езикови и дигитални), подготовка за

самостоятелност и реализация на пазара на труда. Децата от ЦНСТ ежеседмично провеждат занимания с експертите на ИСДП, където осъзнават своите силни страни и способности, придобиват самоувереност и удовлетвореност.

Проектът подкрепя и родители на децата, настанени в ЦНСТ, включвайки ги в Програма „По-добре заедно“ чрез информирание, възстановяване на отношенията и общуването и осъзнаване на необходимостта от общи житейски перспективи. Родителите имат възможност за взаимно споделяне на преживявания и причините, свързани с раздялата с детето, осъзнават семейните роли и ценности, осмислят връзката с детето.

Децата оценяват положително възможността да споделят и изкажат мнението си, както и това, че част от заниманията са извън услугата и са нещо по-различно от досега правеното в ЦНСТ⁹. Споделеното от тях е:

„Разбирам повече неща за себе си.“

„Ставам по-самостоятелен.“

„Мога да изразя това, което мисля.“

„Имам по-голямо желание да продължа в училище.“

„Ставам по-уверен и нямам толкова страхове и притеснения, както по-рано.“

„Имам мечти и планове за бъдещето.“

„Чувствам, че не съм сам и има кой да ми помогне.“

„Доверявам се повече на останалите в групата.“

„Пука ми за различни неща като приятели, образование, какво ще стане с мен и др.“

„По-интересно ми е, не скучая, както обикновено.“

2.5.3. Промененият модел на предоставяне на грижа в следствие на деинституционализацията се изправи пред нови предизвикателства по отношение на младежите, напускащи грижа – как приемните семейства да подпомогнат децата в изграждане на автономност, как да се работи с младеж, който влиза в грижа като тийнейджър и е с изградена деконструктивна идентичност, как да се подпомогнат резидентните услуги?

Обещаваща практика

По проект „Заедно след алтернативна грижа“ се приложи системна интервенция в градовете Шумен и Видин, където се работи с младежи настанени в резидентна грижа и младежи от приемни семейства.

Интервенцията се състоеше от:

- Определяне на отговорен служител от ИСДП, който, освен да работи директно с младежите, имаше за задача да активизира подкрепяща мрежа около тях – представители на институции и организациите, към които младите хора могат да се обърнат.

9. Изследване в действие на ефективността на програмите, проведено в периода юни-септември, 2019 г., в което е изследвано мнението на 84 деца, включени в програмите, <https://sapibg.org/bg/book/izsledvane-po-proekt-klyuch-km-bdeshche-1-etap>

- Подкрепа от връстници – младежите имаха възможност да обсъдят с вече напуснали грижа младежи страховете си относно бъдещето и да получат полезни съвети, както и програма за наставничество – наставници са напуснали грижа младежи.

- Групови програми за работа с напускащи грижа младежи (смесени групи – от приемна грижа и от ЦНСТ-та) – изграждане на основни умения, както и обученията по гражданство и проактивност.

- Индивидуална работа, насочена към изграждане на автономия, работа за житейския проект и идентичността и планиране на напускането чрез инструмента „Към самостоятелен живот - Пътеки“.

- В допълнение, професионалисти, работещи с младежи в алтернативна грижа имаха възможност да преминат през специализирани обучения как да прилагат всички тези програми и как самите те да бъдат обучители.

2.5.4. Продължава тенденцията да се изпращат деца за подготовка за осиновяване, без да има реални кандидати, което отново е по-скоро травматично преживяване за децата. Вписването в регистъра за осиновяване не означава осиновяване, и не изисква подготовка за него, а по-скоро отваря необходимост от добро информиране, изслушване на детето, оценка на неговите нужди и най-добър интерес.

2.5.5. Според данните и анализа на съдържанието на работа по случай и от обратните връзки на децата, може да се каже, че ефективни практики на работа са:

- осмисляне на настаняването, осмисляне на живота извън родното семейство;
- работа за връзка с родното семейство, дори и символична;
- работа с личната история на детето и подкрепа за изграждане на многопластова идентичност;
- подготовка за осиновяване при реална възможност за това;
- активното придружаване на децата от ключовите специалисти на skaiр връзка с осиновители от чужбина, в рамките на интензивната подкрепата за осиновяване.

2.5.6. Очертават се нужди от разработване на програма за информиране на детето за вписване в регистъра, съобразно възрастовите особености и за участие на детето като субект в този процес.

Случай/предизвикателство

Деца, две сестри, на 9 и 12 г. са настанени от седем години в приемно семейство, и са вписани в регистъра преди няколко месеца, като почти веднага им е казано, че семейство от чужбина се интересува от тях. След месец им казват, от ОЗД, че семейството се е отказало. Приемното семейство иска да се откаже. Децата проявяват поведенчески симптоми на страдание.

2.6. Подкрепата за трудности в поведението и в училище, продължава да е съществена част от общата подкрепа за деца, тя е близо за една пета от децата, като данните показват, че този дял се дължи основно на услугата ЦРДУ. Общо 98 (18%) са децата с изведени трудности в училище, следствие на когнитивни затруднения, затруднения в общуване и социални умения. Обичайно тези трудности са заедно с поведенчески трудности, а понякога и с поведения в конфликт със закона.

2.6.1. Продължава да е необходимо за тази група деца да се реализират застъпнически дейности по отношение на преместването, на пасивното negliжиране в училище, на прилагането на мерки по ЗБППМН.

2.6.2. Услугата ЦРДУ със своя интензивен характер на предоставяне и включваща сериозен набор от дейности, които са адекватни към нуждите на децата с обучителни и поведенчески трудности. Много е важно да се смени наименованието на тази услуга, но да се запази като дневен център за деца във висок риск.

Предизвикателство

В някои места се наблюдава буквално тълкуване, че целевата група в ЦРДУ следва да са само деца на улицата. Просията и наличието на деца на улицата е проблем, който е овладян отдавна в цялата страна, което поставя въпроса за нуждата от такава услуга. Това налага да се промени името на услугата и методиката за нейното приложение, като се отвори възможност да се работи с деца във висока степен на риск.

Добра практика

Участие на децата в планиране на дейностите в ЦРДУ Шумен

Цялостната организация на дейностите в ЦРДУ Шумен преминава с активното включване на децата във всички процеси. Планираме месечни дейности със СЪВЕТ НА ДЕЦАТА, на който всяко дете участва с предложения и мнения за дейностите, които иска да се организират, според неговите интереси и умения, общо се приема седмичната програма с дейности и се актуализират Правилата на децата.

2.7. Подкрепата за деца, пострадали от насилие, участници в правни процедури продължава да не е разпозната от системата за закрила като обект на задължителна намеса по посока гарантиране на правата на децата. Не може да се каже, че транспонирането на Европейската директива за щадящо детско правосъдие е довело до съществена промяна на нагласите сред професионалистите от системата на полицията, прокуратурата и съда.

2.7.1. При анализа на случаите за подготовка и придружаване на деца при разпити, в случаите, в които са обект на правосъдието отчитаме тревожна тенденция за тяхното намаляване и начин на провеждане. Почти наполовина е намалял броя на разпитите в специализираното помещение „Синя стая“ в Зона заКрила – 14 за 2019г. в сравнение с предходната година – 28.

2.7.2. При случаите, за които сме привлечени в подкрепа на детето винаги преди това е имало разпит на детето в условията на предварителна проверка в полицията или друго, което усложнява задачата на специалиста от ЦОП и разбира се преживяванията на детето. Поради това при всяка заявка за провеждане на разпит настояваме за провеждане на екипна среща с представителите на разследващите органи, родител и ОЗД, за да може при следващи случаи да бъдем включвани в подкрепа на детето на най-ранен етап.

2.7.3. Забавянето в действията на правосъдната система, както и избягването от страна на ДСП да интервенира чрез ЗЗДН, често водят до закрила на децата, която те преживяват като наказание. Това се случва основно при извеждане на децата и настаняване в КЦ.

Случай на 11 г. момиче, жертва на сексуално насилие от брат си, по време на престоя в КЦ отключи психоза, имаше тежки самоанараявания, които бяха провокирани от това, че обвиняемият си беше в семейството, на свобода, а тя беше затворена.

2.7.4. Липсата на координация по време на целия период на работата по случая между системата за правосъдие и системата за закрила на детето, често водят до висок риск от сплашване и манипулиране на децата, настанени в КЦ.

2.7.5. Родителите на децата, жертви на престъпления все още не са достатъчно във фокуса на дейностите на социалните услуги за да бъдат привлечени да отстояват правото на децата на адаптирано към техните нужди прилагане на правните процедури.

Предизвикателство

Въпреки провежданите усилия – срещи, кръгли маси, семинари, участие в работни групи, кампании за въвеждането на мултидисциплинарен и междуведомствен подход „Всичко под един покрив“, не може да се каже, че има видим напредък. Интегрираното предоставяне на услуги е заложено в приетия от НС ЗСУ, но поради силни консервативни нагласи на част от обществото, влизането в сила на този закон бе отложено.

Предизвикателство

Все още има недостиг на съдържателна и смислова координация между ДСП при настаняване на дете в КЦ, или друго спешно настаняване.

Добра практика

Областен модел на прилагане на щадящи правни процедури в граждански и наказателни дела, КСУДС Видин

Помещението за щадящо изслушване на деца жертви или свидетели на престъпления, „Синя стая“ към КСУДС, Видин е открита през 2013 г. като от тогава до сега помещението е ползвано от 137 деца. Практиката през годините показва, че докато в началото стаята е ползвана за деца жертви или свидетели на престъпления, заедно с плавното увеличаване на броя на интервютата, се наблюдава постепенното увеличаване на изслушванията по граждански дела (около 40% от интервюираните), като най-често по бракоразводни дела и съответно целите на изслушването са били улесняване на съда при определяне на режим на контакти, размер на издръжка, определяне на привременни мерки, временно уреждащи въпросите, които подлежат на решаване, докато се постанови краен съдебен акт.

Участието на деца в правни процедури, явяването им по граждански и наказателни дела, снемането на сведения в рамките на досъдебното производство от една страна функционирането във времето на помещението наложи между институционално взаимодействие между КСУДС и ОЗД, ОДМВР, РУ, Районен съд и Районна прокуратура, което постепенно прерасна в много добро сътрудничество и партньорство а функционирането на „Синя стая“ се превърна в социална услуга в полза на правосъдието на областна ниво. Така например през първата половина на 2019г. някои от заявките за изслушване бяха от ДПС – гр. Кула и ОДМВР – гр. Белоградчик. С времето се наложи тенденцията от задължителното провеждане на телефонни разговори за конкретизиране на самата заявка, целта на изслушването, а следствие провеждане на предварителни срещи за доуточняване на въпросите, които ще бъдат зададени по време на изслушването. С оглед добре изградените партньорски взаимоотношения с представителите на различните институции, същите често търсят консултации от специалистите на КСУДС в желанието си да си обяснят поведението на детето, а множеството разговори с тях показват наличието на едно професионално разбиране за детето не само и единствено като правен субект, но и разбиране за травматичното събитие в живота му и неговото влияние върху емоционалното му състояние по време на изслушването. През 2019 г. почти в над 94% от проведените изслушвания бе наблюдавано инициране на разговор между институцията заявила изслушването и провелят го специалист с цел вземане под внимание на неговото професионално мнение върху работата по конкретния казус и мнението му относно психо-

емоционалното състояние на детето. В този насока се откроява работата и партньорството със Съдия Нина Николова от Районен съд гр. Видин, която ползва помещението по граждански дела (най-често при развод) и същите съставляват над 80% от изслушванията по всички граждански дела от откриването на помещението до момента. Съдия Николова е от тези партньори на КСУДС, които са с разбирането за спецификите при участието на деца в правни процедури и задължително изисква професионалното мнение на специалиста провел изслушването.

Практиката до момента показва, че при потвърждаване на мярка за закрила от Районен съд – гр. Видин - настаняване в социалната услуга Кризисен център, децата са придружавани до съда от специалист на КСУДС. През 2019г. обаче по инициатива на самия съд бе проведено съдебно заседание в Синя стая.

Проведените разпити в рамките на досъдебното производство са 11, което е резултат от изгражданото през годините сътрудничеството с ОДМВР и ДПС. Така във връзка с работата по случай на дете жертва на психическо, физическо и сексуално насилие и в последствие настанено в КЦ по заявка на ОДМВР – гр. Кула бе предоставена специализираната оценка на детето и случаят бе многократно обсъждан с представителя на съответната институция. Сътрудничеството с ДПС гр. Видин относно разпитите на деца в рамките на досъдебното производство през годината наложиха едно сътрудничество и добри взаимоотношения, които постепенно излязоха извън рамките на социалната услуга в полза на правосъдието и прераснаха в много добро партньорство касаещо работата и по случаи в другите услуги, с участието на ДПС. Тук се отличава конструктивната и много добра комуникация с инспектор ДПС Виолина Китова, която заради професионализма си и доброто партньорство през месец март 2019г. бе наградена от Институт по социални дейности и практики по време на конференцията „Децата – от престъплението, през наказанието, до възстановяването.“Общо за 2019г. 18 деца, са ползвали помещението, в качество на свидетели са били 11, в качеството на жертви 7.

2.7.6. Негативната медийна кампания, която се разрази през 2019 по отношение на предоставянето на социални услуги от неправителствени организации и ролята на социалните услуги в случаи на насилие доведе до негативни обществени нагласи.

Обществените нагласи бяха свързани със страх и недоверие у хората за ползване на социални услуги. Отлагането на действието на Закона за социалните услуги също изигра роля на противопоставяне на обществените мнения и негативира в още по-голяма степен усилията за подкрепа на най-уязвимите групи деца и семейства, особено пострадалите от насилие, включително и домашно насилие.

Случай „Отнето дете“

По сигнал на момиче, чрез своята майка студентка, че има отнето дете от добро семейство, което много се грижи, тя самата е виждала как му купуват сладкиши, водят го на разходка и пр., според нея родителите непрекъснато искат да си го върнат, но не им го дават, защото имало европейски изисквания да има отделна стая за детето, да има висок стандарт и пр. Студентката сподели това по време на стаж в ЦОП, и се проведе среща с бащата на детето (беше поканена и майката, която потвърди, но не дойде).

На срещата участваха дипломантката като провеждаща своята държавна практика, бащата, директор на социалната услуга и преподавател от висшето учебно заведение. На срещата стана ясно, че причината за намеса на социалните служби са два тежки инцидента с детето, за които е сигнализирано от здравните заведения. Стартирала е работа по подкрепа на родителите, въвличане на разширеното семейство, но всички те са отказали да ползват услуги (както каза бащата – „не им стъпнах“). Разказа и на срещата за „т.н. европейските стандарти“, но стана ясно, че никой не е предявявал такива към тях, по-скоро са искали да знаят къде е сигурната среда за живот на детето. Имало е идея за настаняване при бабата, но тя заминала по време на проучването на сезонна работа. На съдебното дело за мярката за настаняване на детето, родителите не са отишли, въпреки че са били информирани, което каза самият баща. Не са подали молба за реинтеграция, искат детето, но не знаят как и къде ще го гледат. Договорена беше подкрепата, на която отново родителите не дойдоха.

2.8. Все повече се очертава практика на по-задълбочена професионална връзка между подкрепата на децата и подкрепата на семейството, която се осъществява от екип по случая, в който участват и специалистите, оказващи подкрепа на родителите, близките, което е условие за ефективна работа. Тази практика включва както обща оценка на нуждите, споделянето им с тях и децата, съвместни съгласувани цели на работа, включително с родителите и децата, координирани прегледи и препланиране, така и форми на работа като съвместни сесии, медиирани срещи, медиация, семейни конференции.

2.8.1. Данните показват, че има устойчива тенденция на нарастване на необходимостта от консултативна психологическа и психопедагогическа работа в социалните услуги, насочена както към родителите, така и към децата, което поставя въпроси към методиките на услугите и към професионализацията им.

2.8.2. Водещите посоки на консултативната работа с децата са за разбиране, осмисляне, приемане на личната история; намиране на смисъл, проектиране в бъдеще. Подкрепата на децата, продължи да бъде организирана, от една страна чрез индивидуална психологическа и социална подкрепа от ключовия специалист, който изготвя оценка и създава специфична доверителна връзка с детето, също така и чрез планиране на различни интервенции.

2.8.3. От методологична гледна точка се очертава ясна тенденция на въвеждане на общ подход към семейството, на психо-социалната медиация, на медираните срещи между родители и деца, между самите родители, между деца с цел възстановяване на отношения. Консултирането на родители протича по темите за възрастови периоди на развитие на детето; кризи на възрастта; модели на отношения с другия родител и с разширеното семейство; планиране на грижите и възпитанието, според индивидуалните нужди на детето.

2.8.4. Сред родителите традиционно водещо място има родителското консултиране, което е по-скоро насочено към осмисляне, промяна на погледа и разбирането на случващото се, както и към развиването на различен тип умения, основно родителски, за недирективно възпитание, но често и социални и насочени към търсене на работа.

Фигура 9.
Разпределение на услугите по вид при родители

Източник: Статистически данни на социалните услуги, управлявани от ИСДП.

2.8.5. Прави впечатление, че при индивидуалните интервенции, анализирани през плановете за работа показват тенденция на увеличаване на набора от дейности, основно за сметка на консултативните (информирание за права, консултиране за родителство, развитие на родителски умения, медиация), като по-малко се очертават „чисто социални дейности“ като придружаване до институции, подкрепа при документи и пр. Тези дейности, както показва анализът са определени основно от оценката на нуждите и анализът също показва връзка между оценката на нуждите и на риска и предвидените интервенции.

2.8.6. Анализът на съдържанието на 44 досиета на деца, показва, че всички съдържат консултиране и психо-социално придружаване, което е като посредничество директно към различни здравни, трудови, общински, образователни служби, и индиректно, като овластяване, споделяне на трудния път на промяната. Около две трети от всички и 100% при случаите от специализираните услуги 33 се съдържа информиране за правата и застъпничество за тях пред различни институции, сред които се открояват училището(за услугите за деца в риск) и полицията (за децата, жертви на насилие), като недостатъчно дружелюбни към децата в риск.

Прави впечатление честото наличие на правно консултиране, отново за всички прегледани досиета на 33, и на около една трета от потребителите на социалните услуги на кризисна интервенция, като самостоятелно или като елемент от набора интервенции.

2.8.7. Анализът на 42 досиета на родителите илюстрира данните и от статистиката на услугите, като основен е делът на консултирането, следван от придружаването и оценката на родителски капацитет. Прави впечатление нарастването на медианите срещи между родител и дете, на наблюдаваните срещи родител – дете, на медиация между двамата родители. Екипът е подготвян за въвеждане на медиацията и използва общите постановки, като доброволност, подготовка на страните, позициониране на конфликта и неговите решения при страните, запазване на неутралност на медиаторите и пр.

Предизвикателство

Има сериозно разминаване между задълбочаващите се проблеми, с които идват родителите и децата и нормативно гарантираната професионална компетентност на системата за закрила и социалните услуги. Постигането на професионализъм и адекватност към нуждите на хората, изисква комплексен набор от усилия към концептуализирането на работата (рефериране към определени принципи, ценности, познания) и усилия за персонала (подбор, изисквания за образование, въвеждащи, надграждащи, специализиращи обучения, супервизия и пр.) каквито ИСДП има капацитет да прави и прави (виж т. 3 на доклада), но такъв подход далеч не е гарантиран за повечето социални услуги.

Предизвикателство

Оценката на родителския капацитет поставя сериозни етични проблеми. Заедно с предизвикателството за висока компетентност, изискващо се за нейното коректно изготвяне, тук има необходимост от ясно разграничаване на оценката като отсъждане и на преценката на ситуацията, нуждите и рисковете в нея. Оценката е навлязъл професионален термин, но може би трябва да се мисли за промяна на наименованието и съдържанието на обекта на оценяване – капацитет на родителите/родителя или индивидуална оценка на ресурсите и нуждите на родител/семејство.

Предизвикателство

Подкрепата на семействата на осиновители е едно от големите предизвикателства, тъй като в повечето случаи проблемът е адресиран към подбора, обучението и наблюдението след осиновяването. Случаите идват в услугите в етап на тежки конфликти, на видимо неприемане на детето и на видима невъзможност на осиновителя да му бъде родител, на продължително заплашване за изоставяне, използване на това заплашване като средство за възпитание, на връзка родител дете основана на физическо и емоционално насилие, което с времето става характерно и за двете страни. Децата се извеждат като мярка за закрила, но всъщност по-често като наказателна мярка и пак се връщат, изборът често е между две злини.

Обещаваща практика

ЦОП София

Такава се очертават наблюдаваните срещи от специалист, в режима на контакти определен от Съда, в случаите когато детето е травмирано, когато родителите не осигуряват режима на контакт и медианите срещи родител-родител и дете –родител.

Обещаваща практика

Медиирани срещи между майка-дъщеря, на 14 г.

Между майка и дъщеря има доста конфликтни отношения, свързани и с известно идеализиране на бащата, с когото се вижда редовно и с известно въвличане на момичето в отношенията между двамата родители, които от години имат нови партньори. Срещите се медиират от двама медиатори, и са насочени към споделяне на преживяванията по време на конкретни конфликти, търсене на взаимни решения и договаряне. Майката си даде сметка за емоциите на момичето, то също и успяха да си кажат и добри неща. Договорено беше конфликтите между възрастните да се разполагат само в техните отношения, да се опитат да разговарят по друг начин и пр. След серия от такива срещи, над 5, които бяха съпътствани от консултативни срещи.

Добра практика

Договаряне и споделяне на т.н. оценка на родителски капацитет

Във всички услуги, управлявани от ИСДП се прилага договорния модел на работа, където договарянето не е еднократен акт, а характеристика на целия процес – договаряне на очаквания и възможности с родителя, договаряне на рамка на съвместната работа, на зоните на проучване, споделяне на смисъла на набирането на информация и договаряне на нейните граници, на конфиденциалността и нейните граници, на методите, които се използват. Споделяне на оценката първо с клиента и едва след това с другите професионалисти. Уважение, зачитане, информиране през целия процес на работа.

2.9. Може да се каже, че груповите форми на работа се развиват устойчиво и по отношение на методологията и съдържанието, и по отношение на обхват и на деца и на възрастни.

2.9.1 При децата водещи са ателиетата, организирани около различни теми – готварство, учене, градинарство и пр., като стремежът е към терапевтичен ефект върху участниците по посока на себеизразяване, себеприемане, създаване на отношения с връстници и пр.

2.9.2 При родителите водещи са групите за родителски умения, които са насочени към родители на деца от различна възраст. Важно е да се отбележи и обучението на кандидати за осиновители, което всеки път очертава въпроси около начините на подбор и оценка, както и на осигуряване на бъдеща подкрепа.

Добра практика

Специалистите от ЦОП Славейков и ЦОП Надежда в София проведоха 24 сесии на групата в Ателие „Направи си сам“. Ателието е добре разработено и утвърдено в практиката ни като групова програма, ориентирана за надграждане на социални умения при децата, в преобладаващ брой от ЦНСТ.

Добра практика

„Група за себerefлексия“, провеждат експертите в ЦОП София. Веднъж месечно като допълнителна дейност към услугите, имащи за цел оказване подкрепа за родителите – специалистите използват приказката като основен инструмент и през съответния приказен сюжет се създаваха условия за себerefлексия. Участниците са 18 родители. Групата е добре приета от родителите, дава им възможност по интересен и ангажиращ начин да се свържат с мислите и емоциите си и да подобрят общуването с децата си. В основата на този подход е въздействието на приказката на две нива психически – съзнателно и несъзнателно. Приказката придобива способността да изразява проблем, който човек не е узрял да признае пред самия себе си. Така родителите имат възможността да се докоснат до теми и въпроси, за които трудно намират думи, а понякога и желание да назовават в пространството на индивидуалната консултативната сесия. Също така използвахме и пространството на групата, което даде възможност на участниците да видят, че и други родители срещат сходни на техните трудности в общуването си с децата или изпитват сходни страхове. В обратните си връзки, родителите споделяха, че през работата си в групата са осмислили взаимодействието с децата си и през гледна точка, каквото до момента не е била видна за тях. Чувство като: изненада, беше едно от най-често споменаваното, а също и любопитство – желанието им да изследват този нов аспект на взаимоотношенията в семейството биваше продължавано в индивидуалните им сесии със съответните специалисти на центъра. Разчупеният формат подпомага неформалното общуване, но в същото време тече активна терапевтична работа в групов контекст.

2.10. Удовлетвореността от ползваните услуги, през контент анализа на обратните връзки и споделеното от специалистите от протоколите на заключителните показва тенденция на връзка между предоставената подкрепа, нейните цели и оценката на потребителите.

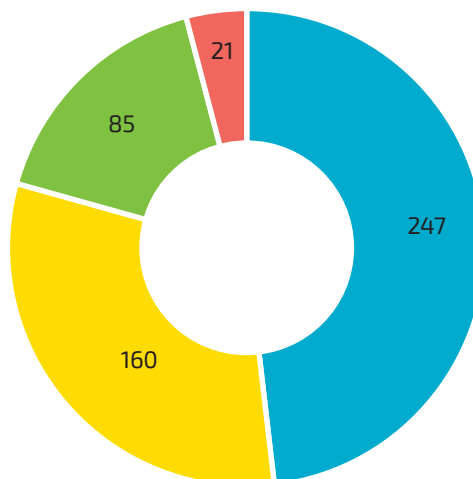
2.10.1. При анализа на постигнатите резултати виждаме, че родителите споделят за по-спокойно възприемане на трудностите и предизвикателствата, които децата им предлагат, знаят по какъв начин могат да реагират в критични ситуации, какво очакват от тях децата, какво самите родители очакват от себе си. В резултат от услугата родителите повишават своя набор от познания и умения да разпознават нуждите на децата си, да ги придружават при изпълнение на задачите на възрастта.

Фигура 10.

Какво в нашата работа Ви помогна?

276 обратни връзки от родители

- Отношението (247)
- Насоките на специалистите (160)
- Информирание за права (85)
- Директна подкрепа (21)

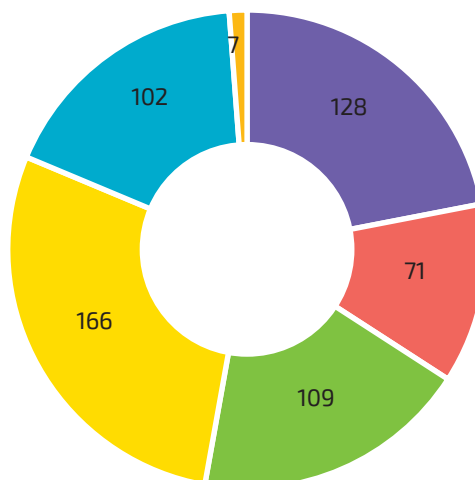
Източник: Анализ на обратни връзки

Фигура 11.

Какво се промени в живота Ви в резултат на услугата?

244 обратни връзки от родители

- Осмисляне, разбиране, намиране на решение (128)
- В емоционалното състояние – по-спокоен (71)
- Познания (109)
- Промени в поведението - да изслушвам (166)
- Промени в детето – по-спокойно (102)
- Няма промяна (7)

Източник: Анализ на обратни връзки

Гласовете на родителите

„Помогнаха ми да преодоля болката от случващото се.“

„Научих се да готвя. Научих се да си гледам детето, да се грижа за нея, да и обръщам внимание, да и говоря, да си играя с нея, да я храня, къпя и др. Научих се да съм по-уверена и самостоятелна.“

„Удовлетворен съм от придружаването и застъпничеството пред институциите.“

„Личностно развитие и комуникация.“

„По-спокойна съм, когато говоря с децата си.“

„Върнаха детето в семейството ми и ми съдействаха за подготовка на документи до институции.“

„Специалистът достигна до мен и до болката ми. Помогна ми да я преодоля.“

„Връзката между нас с детето стана по-силна. Разговаряме повече с детето. Има нови приятели, които ѝ влияят добре. Сега е по-спокойна. Изразява мнението си. Започнах повече да разбирам детето си.“

„Бях уплашена, сега съм уверена.“

„Чувствам се по-спокойна и уверена във взаимоотношенията с дъщеря ми. Детето също е по-спокойно и започна да споделя. Сега не изпитвам страх да разговарям с нея.“

„Чувствам се по-спокойна във възпитанието.“

„Най-много ми хареса работата върху възможностите за самоанализ и анализ на ситуацията... струва ми се, че успявам да помагам на дъщеря си да изразява емоциите си по един по-приемлив начин...“

„Някой чу проблема ми и се почувствах разбрана.“

„Дадените деликатни съвети, без нравоучения.“

„Детето се успокои значително, стана любвеобвилно и внимателно с мен и сестричката си“, „Детето се успокои, придоби самочувствие.“

„Детето стана по-открито, по-отговорно, изказва си мнение и мисли.“

„Виждам положителна промяна в дъщеря ми – започна да взема по-разумни решения, започна да изслушва и да се вслушва в светите на по-възрастните.“

„Синът ми стана по-уравновесен и няма конфликти. Наблюдавам, че е по-отговорен и по-спокоен.“

„Започнахме да си говорим повече. Все още се учим да се изслушваме, но има резултат. Аз като родител съм по-уверен, спазвам насоките които получих и съм по-спокоен.“

„Това беше труден период за цялото семейство. Ние като родители се почувствахме разбрани и не ни критикуваха.“

„Проявеното внимание и разбиране.“

„Разбрах защо ми е трудно.“

„Професионализма на специалистта“.

Майка на 13 г. дъщеря – ползват услуга поради срещани трудности в общуването, които първоначално майката описва като: „много е отърничава, чувствам, че напоследък сериозно ми се противопоставя и оспорва родителския ми авторитет“. В края на услугата: „Помогна ми да осъзная същността на проблема и ме мотивира да започна работа по неговото преодоляване... Всички срещи бяха полезни и помогнаха за подобряване на отношения между мен и дъщеря ми и като цяло в семейството.....нямат никакви забележки, социалният работник беше много отзивчива и с професионално отношение...“

Майка на 16 г. дъщеря – майката търси съдействие относно поведението на дъщеря си. Описва я като: притеснителна, затворена в себе си и леко агресивна. Няма приятели, а в училище дружи с момиче, което според възгледите на майката е неподходящо за компанията на дъщеря ѝ. Смята дъщеря си за притеснителна и описва, че това влияе на оценките в училище т.к. се срамува да говори пред класа. В края на услугата: „специалистът ми помогна да разбера къде греша в подхода и общуването си с дъщеря ми.... чувствах се разбрана, бивах изслушвана, намерих решения и нови стратегии за справяне в трудни ситуации... чувствам, че и дъщеря ми има по-топло отношение към мен, чувствам и себе си по-благоприятно разположена към нея... преди все се карах и това я отдалечаваше...“

Родители на 7 годишен син – потърсили са подкрепа във връзка със зачесили агресивни изблици на момчето спрямо други деца, неспазване на основни правила и граници в семейството и в социума като цяло. В края на услугата: „успяхме да разберем каква е разликата между наказание и санкция... полезно за нас беше възможността да се поставим на мястото на детето и да съпреживеем неговите емоции... бихме искали повече проективни техники“.

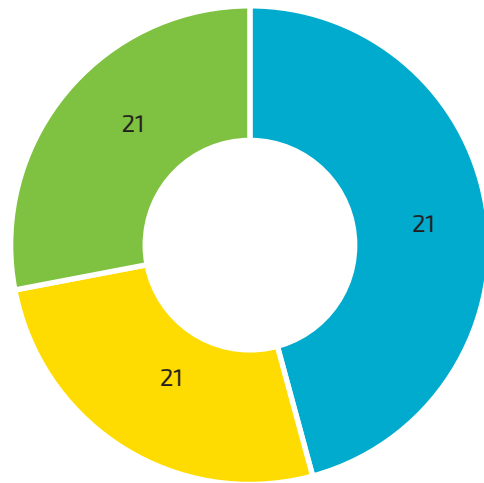
2.10.2. При анализа на обратните връзки прави впечатление, че най-много децата споделят, че са получили добро отношение на приемане, разбиране, изслушване, уважение на мнението, липса на упрек в услугите, следвани от децата, които оценяват насоките, застъпничеството и информирането на специалистите. В резултат от услугата децата разбират повече себе си, постъпките и действията си, променят поведението си – да изразяват чувства, да отстояват себе си, да овладяват гнева, да повишават успеха в училище, постигат промяна и в отношенията с връстници и родители, стават по-спокойни.

Фигура 12. Какво ви помогна в нашата работа?

137 обратни връзки от деца

- Отношението на приемане (103)
- Насоките на специалистите (59)
- Застъпничество, информиране (63)
- Друго (0)

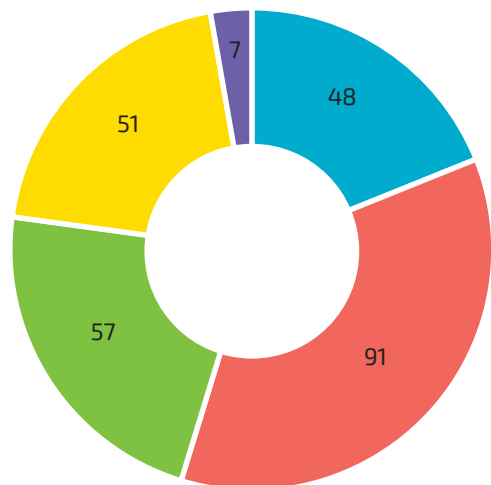

Източник: Анализ на обратни връзки

Фигура 13. Какво се промени в резултат на услугата?

124 обратни връзки

- Осмисляне, разбиране на себе си (48)
- В емоционалното състояние – по-спокоен (91)
- Промени в поведението си – да изразявам чувства (57)
- Промени в отношението с родителите (51)
- Няма промяна (7)

Източник: Анализ на обратни връзки

Гласовете на децата

„Помогнаха ми да осъзная грешките си.“

„Подкрепиха ме в новото училище.“

„В Комплекса намерих сигурно място.“

„Възможността да споделям.“

„Започнах да посещавам редовно училище.“

„Спрях да се страхувам.“

„Чувствам се по-уверена и стабилна.“

„Това, че съм осиновена вече не е проблем. Станах по-уверена и спокойна. Научих много неща за отношенията между хората.“

„Станах по-сдържан.“

„Почувствах се разбран.“

„Имам подобрене в поведението.“

„Всичко се обсъждаше с мен и майка ми и се договаряше заедно.“

„Имаше с кого да споделя всичко това, което ми се случи.“

„Накараха ме да се чувствам по-спокойна.“

„Имаше човек, който ми показва правилния път.“

„Успокоих се, мисленето ми се промени към по-добро, преодолях някои страхове.“

„По-спокойна се чувствам и вече си живея така както преди.“

„Получих кураж, подкрепа и най-вече това, че станах силен и уверен човек.“

„Знам, че не съм виновна за проблемите на родителите ми.“

„Да открия кой съм, да не се притеснявам, да се поставям на място на хората, как да постигам целите си.“

„Успях да осмисля грешките си.“

„Подобрение във взаимоотношенията с родителите ми, разбирам се с мама и тати“.

Младеж 16 г. от ЦНСТ „Благодарение на една карта, която направихме със социалния работник, разбрах, че всъщност имам около мен много хора, на които мога да разчитам. Не си бях дал, сметка преди това. Чувствах се сам. Започнах да си представям живота, след излизане то ЦНСТ и имам цели и идеи за реализация. Има на кой да разчитам в ситуации, в които следва да взема важни решения за живота си. Това му дава относителна сигурност и чувство за свобода“.

Момиче на 15 г. със суицидни прояви „Имах възможност да говоря за предстоящото в живота ми, с което имах трудности и бях подкрепено в тази насока. Основния въпрос, който ме вълнуваше беше Коя съм аз и накъде отивам? Имах сериозна трудност да се представям, да изграждам връзки с връстници. Чувствах се неприета и нехаресвана от тях. Незнае как да постъпя и какво да направя. Сега съм спокойна и уверена в себе си. Отговорих си на много въпроси, които нямаше с кой да обсъдя.“

Момиче на 15 г. „Очаквах да се подобрят взаимоотношенията с майката, тя да ме разбира по-добре, да ме приема като по-голяма, да не ме контролира за всичко, да не натрапва мнението си, да не взема решения вместо мен. Да не ме заплашва, че ще ме настани в дом за деца, да не ми купува дрехите, да не ги избира вместо мен. Също да не ми казва с какво да се обличам, с какво да се храня и да се прибирам веднага след училище, да не излизам. Още на втория месец от посещенията ни в Центъра, майка ми даде пари да си купя сама дънки за първи път. За първи път тук се почувствах защитена и разбрана“.

3. Дейности за професионализация на специалистите

Анализът на насочените към специалистите дейности, като обучения, методическа подкрепа, супервизия е направен на базата на данните от проекти и на анкетно проучване на 35 специалисти от ИСДП за оценка ефективността на формите за професионално развитие.

3.1. Добруването на децата и техните семейства зависи от компетенциите на професионалистите, които ги подкрепят. В условията на отсъствие на всякакви гаранции за професионализъм в страната, ИСДП продължава да развива своите дейности за професионализация и като обхват и като форми.

3.1.1. Усилията за концептуализиране на помагането обхващат дейности за повишени знания, за рефериране към теоретични школи и подходи (Резилианс подход, системен подход, аналитичен подход и пр.); подобрени умения за прилагане на техники и методи в директната работа (застъпническа, консултативна, терапевтична); за по-добро разбиране нуждите на клиентите; за хипотезиране и проверка на хипотези; за осмисляне и планиране на подкрепата в най-добър интерес на клиента; професионални помагачи нагласи.

3.1.2. Данните показват, че 100 % от специализирания персонал е участвал в обучение през 2019 г., като всеки от тях е получил средно по 53 часа обучение. Четирима специалисти са преминали повече от 100 часа обучение (1-КСУДС Видин; 3-КСУДС Шумен). Най-интензивно е участието в обучения на специалистите от КСУДС Видин и КСУДС Шумен: 25 специалисти са участвали в 3 и повече от 3 обучения през годината.

3.1.3. Има връзка между обучителни теми и проблемите, на хората, които са клиенти на услугите, както и със специфичните нужди на всяка от услугите: „Връзката между братята и сестрите в семейната система.“, „Работа с травмирани деца и младежи, жертви на сексуално насилие (TF-СВТ).“, „Медиация в социалната работа.“, „Работа по случай“, „Арттерапевтични техники“, „Работа с жени, жертви на домашно насилие“.

След всяко проведено обучение, в екипите се споделят новите знания, демонстрират се новите техники и се обсъжда приложението им в актуалните случаи, по които се работи в услугата. По този начин екипът осмисля нови идеи, прави връзка между теорията и практиката и заедно се обмислят алтернативи с цел търсене на по-добър ефект.

Обещаваща практика

Обучение на тема „Работа с травмирани деца и младежи, жертви на сексуално насилие, основано на когнитивно-поведенческата терапия“, водено от Гордана Фландер от Хърватска.

В проведеното обучение участие взеха представители на всички услуги на ИСДП. Съдържателно обучението беше ориентирано от когнитивно поведенческия подход. По време на обучението беше представена травмата от сексуално насилие при деца и етапите на работата с тях: психообучение и родителски умения, работа с немалтретиращия родител; безопасност и релаксация с децата; емоционално и когнитивно справяне – валидизиране на чувствата; връзка между мисъл, чувство, поведение, травма наратив-разказ за травматичното събитие. В обратните връзки обучаемите определиха обучението като надграждащо и полезно. При проследяване на приложимостта на наученото от специалистите, най-вече в Зона закрила прави впечатление, че се прилагат елементи от етапите на работа, свързани с релаксация, промяна на чувствата, мислите и поведението и работата с немалтретиращия родител.

Обучението и приложимостта му е обещаваща практика за това как една от формите на професионализация на специалистите допринася за по-ефективната подкрепа на деца преживели травми от насилие.

3.1.4. Форматът на провеждане на обученията с включване на специалисти от две и повече услуги спомага за обмен на идеи и практики, рефериращи към съответната учебна тема, споделяне на опит и трудности в работата с клиентите. Това води до подобряване на взаимодействието между специалистите от една област (напр. психолозите от различните услуги, специалистите в сектор Подкрепа на семейството, специалистите работещи с приемни деца и др.), както и за повишаване на общата идентичност към организацията и нейните приоритети.

3.1.5. Може да се каже, че оценката на професионалистите за обученията през годината показва връзка между високия относителен дял на случаи на насилие, с които се работи и темите на обученията, за които те изразяват най-висока удовлетвореност. Екипите на организацията оценяват високо ползата и ефективността от проведените обучения, като важността за тях е свързана с тези обучения, които са повишили професионалните им компетенции за работа с деца, жертви на насилие със специален фокус на интерес върху травма-фокусираната когнитивно-поведенческа терапия (51 %); връзката между братята и сестрите в семейната система (40%). Данните от проучването показват, че 99 % от участниците преценяват, че обученията отговарят на професионалните им очаквания и потребности напълно и в голяма степен.

3.1.6. Обученията спомогнаха за придобиване и повишаване на знания за: същност на травма фокусираната терапия; специфики за работа с травмата през КПТ: стъпки и структуриране на процеса; въвличане на ненасилващия родител; оценка на риска; задълбочаване на знания, относими към системния подход: семейна динамика, взаимоотношения и влияние на сиблингите; методика на работата по случай; взаимодействие в работата по случай; формулиране на заявката; оценка на риска на случая.

3.1.7. Обученията допринесоха за подобряване на умения за: по-уверено прилагане на терапевтични подходи и интервениране по случай; постигане на договореност, изготвяне на план, анализиране на проблема, хипотезиране; разбиране на отношенията между братята и сестрите в семейната система; прилагане на конкретни техники за директна работа, осмислени чрез съответната теория.

3.1.8. За част от специалистите, обученията допринесоха за промяна на нагласи, относно професионалното общуване с клиентите и анализ на информацията получена по време на срещи; по-добро разбиране на клиентите; значението на взаимовръзките и интеракцията между братя и сестри.

„Обучението „Оценка и планиране“ ми помогна в съчетаване на нуждите, заявени от клиента и заявката в направлението от ОЗД, в предоговарянето на услугата с ОЗД, изясняване на заявката на ОЗД и възможността за изпълнението ѝ.“

„Усвоих конкретни интервенции, насочени към клиента, отговарящи на индивидуалните му особености и съобразени с нуждите му. Освен това повиших уменията си за по-задълбочен клиничен анализ на симптоматиката на травмата и интерпретацията ѝ.“

„Професионалното ми отношение към децата, които са преживели насилие; резултатите от услугите, т.е за това доколко и каква промяна би била възможна за клиента в следствие ползването на услугата.“

„Научих да не бързам в работата си, да осмислям каква да е моята намеса като специалист, като непрекъснато анализирам ситуацията на конкретния човек през теоретични опори. Да си правя себerefлексия след всяка консултативна сесия с клиента.“

„Преди обучението за „Работа с травмирани деца и младежи, жертви на сексуално насилие“ смятах, че това е област, в която не бих поела случай. Обучението и споделеният опит ми вдъхнаха увереност и желание за намиране на начини за подкрепа и засилиха интереса ми в тази област.“

3.1.9. Практиката в работата по конкретни случаи силно е повлияна от преминалите обучения, което специалистите отчитат като професионални постижения в директната работа в следните зони: прилагане на конкретни техники и инструменти, взаимоотношения и комуникация с клиенти, екипно и междуинституционално взаимодействие.

Споделен успех са: овластяване на клиента и подкрепа да развие уменията за откриване на собствените си ресурси; след провеждането на първоначалните срещи клиент намалява съпротивите си към услугата; успешно развитие на случай на деца-тризнаци.

3.2. Очертава се тенденция, според която специалистите в ИСДП все повече разпознават супервизията като професионализирана интервенция, която им предлага място за привилегировано слушане, място, където те имат възможност да говорят за своята работа, за своите преживявания във връзка с нея, и да бъде изслушани, да разсъждават в обстановка на конфиденциалност, да развиват познание и компетентност, отговорност спрямо собствената си практика.

Всеки специалист в организацията получава индивидуални и групови супервизии, предоставяни от експерти на организацията и външни експерти-клинични психолози и психотерапевти.

3.2.1. Честотата и интензивността на ползване на супервизии е различна в услугите поради спецификата на случаите, по които се работи. Всеки специалист в ИСДП е получил средно по 4, 5 супервизии. 63 % от специалистите са участвали или представяли случай в повече от 5 супервизии.

С най-голяма интензивност е супервизирането на случаите в Зона заКрила Монтана, като всеки специалист е представял случаи за супервизии: от 7 до 15 пъти в индивидуална и от 15 до 25 в групова. Специалистите в зоната работят по изключително тежки случаи на насилие и получават интензивна ежемесечна подкрепа от експертите на ИСДП и външен психотерапевт.

3.2.2. Включването в групови супервизии на сътрудниците в КСУДС Видин допринася за по-доброто осмисляне на работните задачи в организиране на ежедневието на децата в Кризисния център, за повишаване на техните компетенции до нивото на професионално отношение и познание, относно практиката.

3.2.3. Проблематиката, която най-често се представя на супервизиите е свързана с въпроси и трудности за подобряване на директната работа и превенция на професионалното прегаряне.

Специалистите в услугите продължават спазване на един от стандартите за професионална подкрепа, а именно всички случаи на насилие да се работят под супервизия. Това е причината основната проблематика в супервизиите да е свързана със случаи на деца жертви на насилие: всички случаи от КЦ в КСУДС Видин; деца с тежка симптоматика в резултат на насилие, вкл. и сексуално; работа в мултидисциплинарен екип по случаи на насилие; деца жертви на домашно насилие.

Като основна проблематика в супервизиите присъстват и въпроси, касаещи директната работа с деца с трудности в поведението: в конфликт със закона; деца в суицидни кризи; деца с агресивно и автоагресивно поведение; деца включени в правни процедури, при подозрения за нарушаване на техните права.

Също така, специалистите представят трудности в работата по случаи на деца в приемна грижа, като въпросите касаят поведенчески трудности, най-вече при приемни деца в предюношеския и юношеския период; подготовка за осиновяване; връзка на децата с биологичното семейство.

С голяма честота на заявка за супервизия са трудности на екипите в работата с деца със синдром на родителско отчуждение и случаи на родителски конфликти.

Като че ли най-трудни и нуждаещи се от осмисляне през външния поглед са случаите на деца с психози, психотична структура, патологии, вкл. и в семейството.

Наред с най-често срещаната проблематика в супервизиите, касаеща деца, жертви на насилие, с поведенчески трудности, в ПГ и в родителски конфликти, специалистите получават подкрепа и по други професионални теми като екипна работа и междуинституционално взаимодействие, социално придружаване и посредничество. Във всяка супервизия, ценни за специалистите са насоките за формулиране на хипотези по случай или работа по съществуващите.

3.2.4. Прави впечатление, че по-голям приоритет се дава на груповите супервизии. Съвместното обсъждане на случаи, се отразява благоприятно върху развитието на някои специфични умения в екипите, както и върху задълбочаване в проблематиката и хипотезирането, в паралела между теоретичния и практически аспект.

„Участието ми в групови супервизии ми помага да видя как се развиват и колегите - как анализират и разбират клиентите, ползват ли теоретичното знание. Смятам, че и аз помагам на колегите си със своето участие в груповите супервизии.“

3.2.5. Специалистите отчитат помощта от дадените препоръки в супервизията в положителна насока, като 92 % от тях споделят, че препоръките са им помогнали с конкретни насоки, относно: методи и техники в директната работа с клиентите; разбиране и осмисляне на спе-

цифичното функциониране на клиента; динамиката в семейството; клиничен поглед върху проблемите; идентифициране на конкретни трудности при клиентите, по-доброто разбиране на клиентите, формулиране и проверка на хипотези; справяне със собствените чувства; насоки, свързани с взаимоотношенията с другите институции, включени по случая.

3.3. Методическата учебна година се утвърди като вид работилница за повишаване на професионалните компетенции на специалистите, обмен и генериране на нови професионални идеи, основани на познание за подобряване на качеството на психо-социална практика с деца и семейства. Всяка услуга е провела над 200 часа четене и обсъждане на текстове, гледане на филми, записи на сесии и случаи през тях.

3.3.1. Анализът на данните за темите на екипите в методическата учебна година показва съответствие с водещите проблеми в работата на специалистите и с нуждите на потребителите. В методическата учебна година са представени и дискутирани следните основни теми: КСУДС Видин: Подкрепа на приемни деца и семейства, в които се отглеждат във връзка с подготовка за осиновяване, структура на личността – психотична и невротична; КСУДС Шумен: Сесия на консултиране – методи и техники. Описване на сесията, системен подход в работата със семейства, присъствието на бащата и ранна бащина грижа, привързаност и роля на майката; ЗЗ Монтана: Методи и техники в системната практика, детето пред темата за смъртта и траура, теория на привързаността – Дж. Боулби, защитни механизми – А. Фройд, проучване на аутизма, тревогата, която води до телесен симптом; ЗЗ Шумен: Привързаност и разстройствата в привързаността в контекст на актуални случаи, кризисна интервенция, травмата от преживяното насилие и отпечатък върху психическото развитие на детето. Травмата през текстове от книгите „Детето, което беше отгледано като куче“ и „Грозните патенца“.

Наред със специфично разгледаните теми, всяка услуга проведе методически срещи по запознаване и осмисляне на темите от „Наръчник за деца в конфликт със закона“, издаден от ИСДП: „Разработване на жизнен проект на юноша“, „Юношество, високо рисково поведение“, „В помощ на оценката на юноши с рисково поведение и поведение в конфликт със закана“, „Идентичност и житейска история“, „Книга на живота“.

Обещаваща практика

Четене и осмисляне на текст по предварително планирани теми в ЦОП София и ЗЗ Шумен.

Практиката доказва своята ефективност и вече се прилага и в останалите услуги. Отнася се основно до четене на текст, съгласно план-графика за 2019г. Текстът предварително се изпраща за запознаване от всеки член на екипа. По време на срещата, специалистът представящ текста чете на абзаци и провокира дискусия като формулира въпроси, напр: Какво разбирате от прочетеното, какво мислите, какво означава написаното? Напомня ли ви за ваш случай, имате ли асоциации през ваши случаи? За кои клиенти, евентуално си мислите и как съотнасяте към прочетеното? Мислите ли, че има общо с вашата практика или с практика на колега, на кой, по какъв случай?

3.3.2. По отношение на груповия процес може да се каже, че все по-ясно се обособява екип от консултанти и експерти от всяка услуга, които „движат“ процеса и го насочват към изпълването му със съдържание. По време на дискусиите всички се включват, правят се аналогии по техни случаи, връзка с актуални или затворени такива, провокира се мисленето по темата и анализа на практиката. Не винаги специалистите успяват да реферират дискутираната

тема към случай от своята практика, предвид различната компетентност и подготовка на специалистите.

3.3.3. Всеки от директорите на услуга насърчава всеки член на екипа да представя тема в методическата учебна година, но въпреки това основният ангажимент остава за експертите. В обратната връзка от общо 35 специалисти, участвали активно в методическата учебна година, 24 са представяли теми.

Предизвикателство

Проследяването на приложимостта от представеното в методическите срещи в практиката на специалистите към момента не се случва по определен механизъм. Проследява се дали и как новото знание се използва в работата по случай чрез анализ на съдържанието на оценките и докладите, също така и по време на екипните срещи за обсъждане на случаите. В тях директорите и ръководителите сектори целенасочено извършват наблюдения относно как специалистите анализират и хипотезират по отношение на конкретния индивидуален случай, какви методи и техники използват в процеса на консултирането, съобразно изведените нужди, ресурси на клиента.

3.3.4. В резултат на комплексността на професионалната подкрепа и най-вече на методическите срещи се забелязва промяна в начина на писане при някои от социалните работници и психолози – задълбочаване на теоретичното познание и интерпретиране в съдържанието на изготвените оценки и доклади.

3.3.5. В текстовете се отразяват теоретични опори от съответни подходи в работата. Ефектът от професионалното говорене по теми, касаещи свързването на теорията с практиката се наблюдава по време на вътреекипни срещи, при междуинституционални такива по начина, по който се ползва професионален език и често се прави връзка с обсъждана теория или подход, когато се излагат хипотези.

Добра практика

Провеждане на лаборатории/интервизионни групи по случаи с участието на представители на институциите от общността от ЗЗ Монтана и КСУДС Видин.

Продължава практиката, установена в ЗЗ Монтана за провеждане на лаборатории/интервизионни групи по случаи с участието на представители на институциите от общността. Същата практика стартира в КСУДС Видин, като през годината бяха проведени 2 лаборатории. Представянето на случай и интервизията по него във формат с активното участие на специалистите от ОЗД, представители на МВР, прокуратура, други НПО спомага за по-доброто междуинституционално сътрудничество и намиране на ефективни решения в подкрепата на деца и семейства, способства за гарантиране спазване на правата им при участие в досъдебни и съдебни процедури, повишава междуинституционалната ангажираност по случая. Участниците в лабораториите отчитат ползността и ефективността на този тип взаимодействие.

3.3.6. Високо оценени от специалистите като полезност и приложимост в резултат на участието им в методическата учебна са теми, пряко касаещи спецификата на случаите, по които се работи в услугите и които им помагат за по-доброто осмисляне на заявката на клиентите. Това са теоретични въпроси от системния подход и системната практика; теорията за привързаността и свързаните с нея разстройства на привързаността; въпроси от психоаналитичните теория и практика; съпоставяне и осмисляне на етапи във възрастовото развитие и свързаните с тях поведенчески трудности (високо рисково поведение и поведение в конфликт със закона през периода на юношеството); травмата при децата през системната практика, през когнитивно-поведенческите подходи.

Методическите срещи са ценни за това, че на тях се представят конкретни методи и техники за работа, основно в консултативния процес в контекста на конкретното теоретично познание.

3.3.7. Специалистите от услугите идентифицират конкретни случаи от практиката си, в които са приложили нови знания и умения, получени по време на методическата учебна година, които могат да бъдат обобщени в следното:

- случаи за подкрепа на дете и майки-жертви на тежко и продължително домашно насилие;
- провеждане на кризисна интервенция;
- работа с /върху личната история;
- по-задълбочено изследване на динамиката на семейните взаимоотношения
- стремеж към по-ясно разбиране на емоциите, преживяванията на клиентите, работата по стимулиране на клиентите към собствено осъзнаване на чувства и емоции и работа с тези емоции;
- развиване на умения за извеждане на силните страни на клиент на базата на резиланс подхода;
- по-добро разбиране за някои аспекти от психичното функциониране на някои клиенти и съответно нови идеи за работа;
- осмисляне на психичното страдание, и съответно начин на общуване и подкрепа на деца с психично страдание;
- от лабораторията бяха изведени мненията на участниците, които след това се превърнаха в насока за работата по случая;
- при работа при дете с психоза - назоваване на действия, интерпретация на поведение, поставяне на рамка и граници.

„Имаше и забавни моменти - неловкото мълчание, смехът и понякога самото задаване на въпроса за смисъла, които ми помагаша да приемам лични разочарования и да не се чувствам самотна в процеса на работата ми, да си отговоря аз самата на важни за мен въпроси.“

„За мен методическите срещи бяха ценни, защото като нов специалист получих време и възможност да опозная екипа и да се почувствам приета и чута, което допринесе за развиване на желанието ми за съвместна работа, както и за подобряването на атмосферата, в която работя. Научните статии и материали обогатиха полето ми на интереси и ме накараха да преосмисля и подобря маниера си на работа – да наблюдавам специфични знаци в поведението на клиента, на базата на които да изграждам хипотезите.“

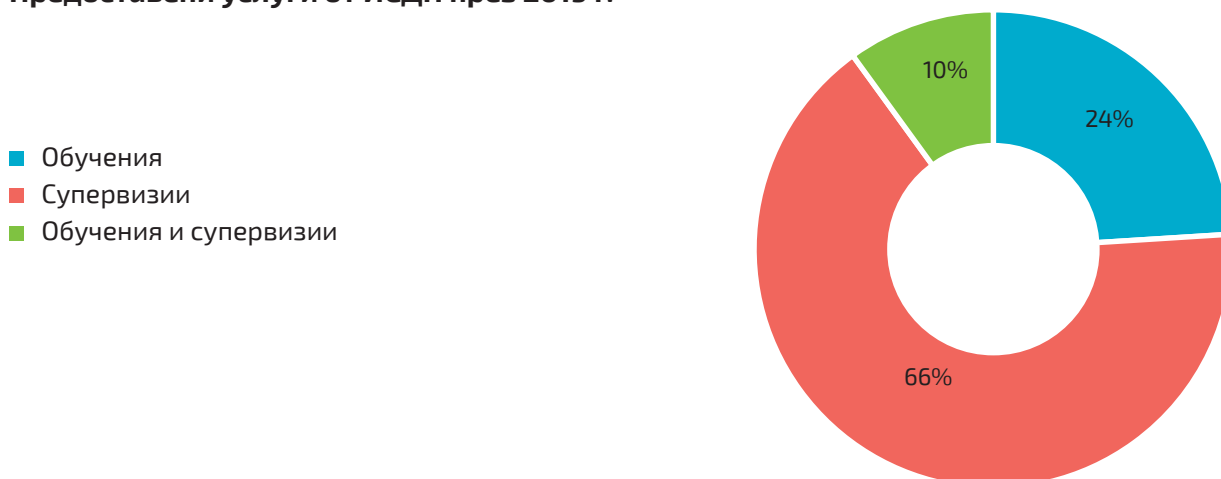
„Постепенно съумявам да бъда по-ефективна в подкрепата на клиентите при осмислянето на връзката им с другия партньор, с когото са в раздяла и най-вече чувствата на омраза, които казват че изпитват.“

3.4. Продължаващата професионална подкрепа за специалистите извежда и очертава на преден план тенденция за задълбочаване по професионални теми, които повишават професионалните им компетенции за подкрепа на деца и семейства в кризисни и травматични ситуации, деца жертви на родителски конфликти, деца, жертви на насилие и работа с травмата с предпочитания към когнитивно поведенческия и системния подход.

Една от областите, по които е необходимо задълбочаване на подкрепата е прилагане на медиращи практики, посредничество, придружаване и застъпничество за права.

3.5. Институтската идентичност на организацията се свързва в голяма степен с предоставяне на услуги като обучения и супервизии на други доставчици на социални услуги и на различни групи професионалисти, работещи с деца и семейства.

Фигура 14.
Предоставени услуги от ИСДП през 2019 г.

Източник: Статистически данни ЦПО

3.5.1. Акцент в предоставените обучения на специалисти от сферата на социалните дейности са теми, свързани с насилието над деца и подкрепа за преодоляване на травмите от него.

През 2019 година експертите-обучители на ИСДП са предоставили обучения на 366 специалисти, работещи в социални услуги по следните теми: Подготовка, разпит и изслушване на деца, жертва на насилие или свидетели на престъпление за участието им в процедури, информиране, застъпничество, придружаване и посредничество в процеса; Консултирането като метод в психо-социалната работа; Консултиране в контекста на системния подход; Работа с родители, извършители на насилие над децата си; Работа по случай на децата и младежите, настанени в ЦНСТДМУ; Групова организация на ежедневието в ЦНСТДМУ; Обучение на обучители на кандидат-осиновители; Работа с недоброволни клиенти; Обучение на членовете на мултидисциплинарните екипи за прилагане на инструментариум за оценка на индивидуалните потребности на деца и младежи.

3.5.2. В подкрепа на специалистите от сферата на образованието бе адаптирана темата за подготовка на супервизори, като 16 специалисти-логопеди и психолози от Регионалните центрове за подкрепа на приобщаващото образование в София и Стара Загора бяха обучени за Супервизори на училищни екипи за подкрепа на личностното развитие и на екипите в детските градини.

3.5.3. Обучителният център на организацията предостави обучения на 140 педагогически специалисти от образователни институции: училища и детски градини, съгласно Информационния регистър за повишаване квалификацията на педагогическите специалисти на МОН по следните теми: Тормоз и неговото ограничаване; Подход „без обвинение“ за групова работа при случай на тормоз; Превенция на насилието и тормоза в училище чрез опора на силните страни на децата (Резилианс подход); Интерактивни методи на обучение и възпитание; Психо-педагогически интервенции при деца с проблемно поведение в училище.

3.5.4. Задълбочи се подкрепата чрез надграждащи обучения на Областните екипи по приемна грижа в рамките на договори с общините Враца, Монтана, Видин, Шумен, Столична община и Стара Загора по Проект „Приеми ме 2015“.

53 социални работници от екипите получиха обучения по теми: Работа с деца и юноши с психично страдание; Деца и младежи в приемна грижа с трудности в поведението; Подкрепа на приемните семейства за прилагане на подходи и интервенции, основани на резилианс подход; Приемна грижа за деца със специални нужди; Супервизия в приемна грижа; Групова работа с приемни семейства; Семейни кризи; Бърнаут при професионалните приемни семейства; Работа с деца с емоционални разстройства; Подготовка за напускане на приемна грижа и умения за независим живот.

3.5.5. Продължи тенденцията за възлагане изпълнението на услуги по супервизия на ИСДП от външни доставчици, както в резултат на продължаващи взаимоотношения с общини и други доставчици на социални услуги, така и новосъздадени.

Текущо се предоставят супервизии на специалистите от: Център за ранно детско развитие – Дупница; Социалните услуги за деца и пълнолетни лица в община Враца; Социални услуги за деца в община Венец, община Исперих, община Разград; Приемните семейства и специалистите от Областните екипи по приемна грижа в областите Видин, Монтана, Враца, Шумен, Стара Загора и София град.

3.5.6. Според предоставената обратна връзка от възложителите, в резултат на предоставените услуги бе постигната значителна промяна в прилагане методиката на работа в различните услуги и в екипното взаимодействие; в постигане на заложените цели и очаквани резултати от екипите, в приложимостта на наученото и дадените препоръки в супервизия, във взаимоотношенията с клиентите на услугата или в училище, в предложените форми, техники и инструменти в директната работа.

3.5.7. Обобщената оценка, относно предоставените материали и последваща подкрепа от страна на експертите-обучители и супервизори на ИСДП и използваните методи в обучението и супервизиите е много добра. Ползвателите на услугите оценяват високо използването на видеоматериали и работа по случаи от практиката.

„Високо сме удовлетворени от предоставените материали за работа по случай. Оказана ни бе подкрепа (безусловно) при решаване на казуси по случаи. Материалите за обученията са много добре структурирани и подробно разписани.“

„Въпреки, че нямаше предварителна уговорка за допълнително предоставяне на материали, експертът, провел супервизията, предостави такива. Материалите са полезни и са предоставени на социалните работници за работа по тях - изчерпателни, обхващат всички аспекти на разглежданите теми.“

3.5.8. Обучените и ползвалите супервизия специалисти споделят, че са напълно удовлетворени от оказаната подкрепа и от високото ниво на професионализъм и компетентност от страна на експертите от ИСДП.

„Винаги можем да разчитаме на консултации и подкрепа от страна на екипа на ИСДП“

„Напълно удовлетворени сме от подготвеността на специалистите, предоставили обучения и супервизии.“

„Възхитени от подготвеността, организираността и компетенциите на учителя и се чувстват удовлетворени от преминалите обучения“

„Квалифициран специалист, предоставил компетентни съвети, конкретизирани за представените случаи.“

„Експертите, предоставили услугата, притежават необходимите компетенции и предлагат обучения на професионално ниво. Подготвени теоретично, но с голям практически опит, което пролича по време на обучението.“

„Добре организирано обучение с много практически примери във вид на казуси, игри и видео материали.“

3.6. Политика за закрила на детето на ИСДП

През 2019 г. няма подадени сигнали за нарушаване на правилата за работа от клиенти на услугата. Въпреки това, ИСДП идентифицира пропуски в този документ и го ревизира. Промените касаят добавяне на конкретни стъпки за действие при директна работа с деца в различни ситуации, както и методи за мониторинг и ревизия на документа.

4. Тенденции в международната дейност на ИСДП

Усилията на ИСДП в международен аспект продължават да са фокусирани върху по-доброто приложение на различни международни документи в България. Основно, това са Конвенцията на ООН за правата на детето, Насоките за алтернативна грижа на ООН, Конвенцията на Съвета на Европа за борба със сексуалното насилие и сексуалната експлоатация на деца, Директива 29/2012/ЕС за установяване на минимални стандарти за правата, подкрепата и защитата на жертвите на престъпления, Директива 800/2016/ЕС относно процесуалните гаранции за децата, които са заподозрени или обвиняеми в рамките на наказателното производство, Директива 2011/92/ЕС относно борбата със сексуалното насилие и със сексуалната експлоатация на деца, както и с детската порнография и др.

Това става чрез изследвания, кампании, обмен на добри практики, обучения, семинари в страната, сред които:

- Професионален уъркшоп „Пътешествие към Зона ЗаКрила“ с участието на прокурор от Исландия – Margret Rognvaldsdottir и Ребека О’Донъл, експерт по приятелско към децата правосъдие по проект PROMISE 2 за насърчаване на междуведомствената и интердисциплинарна работа при случаи на деца, жертви на престъпления. На уъркшопа присъстваха представители на прокуратурата, структурите на МВР, професионалисти работещи в Зона заКрила, юристи и социални работници.
- Кръгла маса „Интегрирано предоставяне на подкрепа“ с участието на зам.-министър Зорница Русинова относно възможността за устойчивост на услугите Зона заКрила. На кръглата маса участваха още г-жа Саня Шаранович, заместник-председател на УНИЦЕФ България и Гордана Фландер и Ана Мария Спанич, които представиха модела на услуга „Център за закрила на деца и младежи“ – Загреб.
- Два семинара за обмен на практики за работа по случай на деца, жертви или свидетели на домашно насилие в градовете Шумен и Монтана. Събраните практики бяха оформени в наръчник.
- Обучение по травма-фокусирана когнитивно поведенческа терапия за деца и младежи жертви на сексуално насилие на екипите на ИСДП.
- Международна конференция, организирана от УНИЦЕФ- България и СЗО за превенция на насилието на деца и промотиране на добрите практики, включени в набора публикации „INSPIRE“. ИСДП представи опита си в интегрираното предоставяне на услуги.
- Конференции “Вдъхновени – заедно за детство без насилие“ се проведоха в Шумен и Видин за популяризиране на наръчниците INSPIRE на СЗО.

Участващите професионалисти в двата града обобщиха нуждите в регионите и възможностите да използват инструментите в INSPIRE за решаването им.

- Участие в национална конференция „География на възстановителното правосъдие“ с презентация за възможностите за медиация в социална услуга.

- Редица срещи с професионалисти за изработване на програма в подкрепа на деца, напускащи алтернативна грижа.
- Проучване сред младежи с наложена мярка „пробация“ или „задържане под стража“ относно ефективността на информационни брошури.
- Посрещане на различни делегации.

От друга страна, ИСДП участва и в различни застъпнически инструменти за формиране на политики на международно ниво, както и в конференции.

- Конференция „Преосмисляне на системите за младежко правосъдие“ Валенсия, Испания на 12.12.2019 г. Събитието бе заключително мероприятие на проекта „Приятелски към децата правни инструменти“. На конференцията присъстваха редица представители на академичната общност, на администрацията, на съдебната власт и професионалисти от Испания (ниво федерация и регионите Валенсия и Мурсия), България, Хърватска, Кипър, Холандия и Белгия. ИСДП представи предизвикателствата в българската система за младежко правосъдие – не само старата нормативна рамка, но най-вече липсата на връзка между наказателната и подкрепящата системи, както и недостатъчните възможности за отклоняване, както и резултатите от изследването на нуждите на непълнолетните в конфликт със закона: като цяло младежите са запознати със правата си, но понякога са разбрали, че дадено процесуално действие е тяхно право едва след като въпросното действие е минало. Друг интересен момент касае „правото да запазиш мълчание“ – за младежите задаването на въпрос от полицаи означава и задължителен отговор. Непълнолетните не допускат, че могат да не отговорят. Правото на индивидуална характеристика също остава неразпознато, необходими бяха допълнителни въпроси от типа „разговаря ли с психолог или друг професионалист за семейството си, за нуждите си“, за да могат непълнолетните да свържат този разговор с индивидуалната характеристика. Общото заключение бе, че макар младежите да познават правата си, те не виждат контекста – че правата гарантират честния съдебен процес и подпомагат по-доброто вземане на решения.
- Участие в заключителни конференции в рамките на финландското председателство на Съвета на ЕС: „Supporting Non-violent and Participatory Childhoods“ и „Stop the backlash – Stop domestic violence“ в Хелзинки.
- Участие в подготовка на материал за визитата в България на специалния докладчик на ООН относно продажбата и сексуалната експлоатация на деца, вкл. детска проституция, детска порнография и други материали със сексуална злоупотреба с деца.
- ИСДП освен това е член на редица международни мрежи: EUROCHILD (деинституционализация и социални услуги), PROMISE – BARNAHUS (защита на деца жертви на насилие и/или престъпления), IFCO (подобряване на приемната грижа), RESILIO (мрежа за прилагане на резилианс).

ИНСТИТУТ ПО СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ И ПРАКТИКИ

www.sapibg.org